Тыва конал
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың шинтилел политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 196 (14918) 1992 чылдың октябрь 9, пятница Солунга ат салган шагы 23.30. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫГЛАРЫ

КОМИССИЯЛАРНЫ ТУРГУЗАР

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин «Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде үнелиг саазыннар рынокун организастаар хемчеглер дугайында» Чарлыкка ат салган. Президентиниң ол Чарлыгыбле инвестиция фондуларының дугайында дүрүмү бадылаан, оларны бүрүткээриниң чүрүмүн болгаш оларның ажыл-чорудулгазының кол принциптери доктааткан. Ындыг фондуларның ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг деткимче, дузаламчыны көргүзерин күрүне эргелеп башкарылгазының органнарына база чер-чер чагыргаларына дааскан. Күрүне эт-хөреңгиин эргелеп башкарар талазыбле күрүне комитединге болгаш Сан-хөө министерствоэунга 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир инвестиция фондуларының арыг активтерин болгаш хуужудулга чектерин үнелеп көөрүнүн, чүрүмүнүн дутайында дүрүмү ажылдап кылырын болгаш бадылаарын дааскан. Россия Федерациязының Президентизиниң чаныга үнелиг саазыннар болгаш фонд биржаларының талазы-биле комиссияны тургузарын көрген.

РУБЛЬДИ БЫЖЫКТЫРАР

МОСКВА, октябрь 7. (РосИТА-СЧТА). Дээди Советтиң сессиязыга октябрь 6-да Россия Федерациязының Президентизинин чугаазында саналдарны боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглер дугайында саналдарны белеткээрин Чазак Даргазының хүлээлгезинин күүседиктизи Е. Т. Гайдарка Президент Б. Н. Ельцин дааскан. Хемчеглер колдуунда экономика болгаш чоннуң социал камгалалынга хамаарышкан болур. Чазактың куженнишкиннерин бирги эвлечде социал адырга дорт салдарны чедирер биче экономиктиг айтырыгларны шинтирлээринче углаарын айыткан.

Чазактың бир чугула сорулгазы болза Россияның турүстүнгэн бүдүүлге болгаш эртем курлавырларын кадагалап арттырары, куженнишкиннерни экономиктиг идепкейлиг чорукту көдүрер эн дээштиг бүдүүлгелерни хөгжүдериге мөөнүзэри болур.

Документтиде айытканы биле, Президент акша массазын контрольдаар рубльди быжыктырар талазы-биле дарый хемчеглер эргежок чугула деп айыткан. Боттуг болгаш калбак хуужудулганы дүргедедири дээш хемчеглерни эргежок чугулазынче хичээгейин угландырган.

КАДЫ КАМГАЛААР

Хакас Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозунуң делегациязы Тывага кээп чорааан. Олар Тыва Республиканың Экология министерствозунуң ажылдакчылары-биле ужуражып, бойдусту камгалаар талазы-биле кадыг ажылдар бистин республиканы чорудуп турарын сонуургааннар. Ужуражышкын үезинде аалчылар бойдусту камгалаар талазы-биле кадыг ажылды чорудуп турарын база чугаалап бергеннер. Арга-дуржулга солчуушкунунуң үезинде ажылга ажыктыг, ажыглап болур үүлдерни бот-боттарындан ийи республиканың Экология министерстволарының ажылдакчылары билип алганнар. Чижээлээрге, Хакас Республиканың Экология министерствозу кадыг-бир девискээрни ажыглалга чөпшээрээрде, ол черни ажыглаары дээш төлевирдеи ангыда, бойдуска чедирген хоранын хемчээлин баш бурунгаар санааш, оон түкүл бойдус байлаанын ажыглакчызынга дыңнадып, ону төледи турар. Хакас, Даг-Алтай, Тыва республикаларның кызыгаарлашкан черикде, Абакан хемнин эң үстүкү агымында шериг полигону хаалдынган. Ол полигонга космос ракеталарының артынчыларын база дүжүрүп турган үүве-дир. Ам ол полигоннуң девискээринде бойдустуң байдалын шинчилеп көргеш, ону арттаар талазы-биле хемчеглерни Хакасияның Экология министерствозу ап чорудуп эгелээн.

Хакас, Тыва республикаларның девискээринин агаар бойдузу демей, кызыгаарлашкан кожалар болгаш, бойдусту кады камгалаар талазы-биле дем кадып ажылдаарын Экология министерстволары шинтирлээн. Ынчангаш кады ажылдажылга дугайында керээни Хакас болгаш Тыва республикаларның Экология министерстволары таргаан.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле министерствозу Даг-Алтай, Красноярск край, Бурят Автономнуг Республика олар-биле бойдусту камгалаар талазы-биле кады ажылдажылга керээлерни чарар деп планнаан турар. Кады ажылдажылга Саян девискээринин агаар-бойдузун камгалаарынга улуг ужур-дузалыг болур.

Хакас Республиканың Экология министерствозунуң делегациязын министр В. Г. Голечко, оон оралаҥчызы И. И. Вишневецкий баштап чорааан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Медээлер

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕН

Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунда Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Вера Иргитовна Даржаа кыштаглаашкынга уткуштур белеткелин доосканы. Ол Даштыг-Тей деп черде хой кажаазын болгаш чурттаар бажыныңын септелгезин бүрүү-биле доозуп алган.

Мурнакчы малчын өг-бүлезиниң кежигүннериниң күжүгбиле бо чылын 40 тонна сигенни кескеш, кыштаанда чедирип алган. Төрээн хойларга болгаш хураганга чадар кургаг өдекти база белеткээн. Хойнуң сула эдержилгезин база чорутканы. Ынчангаш бо малчынга ам кыш коргунчуг эвес.

КЕРЭЭ ЧАРДЫНГАН

Тыва Республиканың Харылзаа болгаш информатиканың күрүне бүдүүлгезинин удуртулгазы талыгыр ыракта Италияның специалистери-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тудуп эгелээн. Ол ырак аалдыг итали өөнүктериг каш хонуг бурунгаар Кызылга келгеш, радио болгаш телефон шугумнары тударын дүгүрушкаш, керээге ат салганнар.

«Италтел» дээр фирманың специалистери баштаңгы удаазында Сарыг-Сеп — Тоора-Хем болгаш Кызыл-Мажалык — Мугур-Аксы база Кызыл-Мажалык — Гээли аразының радио шугумнарын кылырын хүлээнип алганнар.

Олар оон аңгыда, хоорайлар аразының 1800 номерлиг автоматтыг телефон станциязын кылырлар. Ол ышкаш Кызыл хоорайга 6 мун номерлиг телефон станциязын эптеп тургузар.

Тыва Республиканың Чазаа телекоммуникацияны хөгжүдериге улуг идиг болурунга дузалап, 10 миллион доллар түңнүг акшахөренгини үндүрүп бээрин көрген.

Италияның «Италтел» фирмазының ажылдакчылары Тыва Республикага кылып бээр ужурлуг телекоммуникация ажылдарын кылырын 1993 чылдың бирги кварталындан эгелеп акшаландырып, ажылды шуудадыр сорулгалыг. Чаа чылдан эгелеп, бистин харылзаа ажылдакчылары өөредилгени эртерлер. Оларның хөй кезии Италияга барып өөренгеш келар.

Ат салган ол керээде электроннуг телефон станцияларын Италиядан Кызылга чедирип келирин Италия таладан хүлээнип алган. Бистин итали өөнүктериг октябрь 8-те чуртунче чорупкан. Олар чуртунга чоруун чогудуп алгаш, катап база Кызылга кээрлер.

Охемчик ОНДАР.

ДУГУРЖУЛГА ЁЗУГААР

«Тывахлебүлетпүр» каттыжышкынының чингине директору А. А. Рудольф ажылынын аайы-биле Ыдатка чорааш, чоокта чаа чедип келген. Бистин корреспондентивис оон-биле харылзашкаш, Кыдатка чорааныңын түңнели кандыг болганын кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн.

— Пекиниң, Маньчжуриянын ажыл-агыйжы кижилери-биле ужуражып, чугаалажылганары кылган, моон соңгаар ийи тала чүүү кылып болурунун талазы-биле протоколдарга ат салган. Ноябрь-декабрь айларда кыдат коммерсантылар Кызылга чедип келгеш, керээге ат салыр — деп, ол демдеглээш, чүүү кылыр бодап турарын чугаалаан. Кызылга, Ак-Довуракка кады ажылдаар элээн каш магазин-пекарняны ажылдар. «Тывахлебүлетпүр» каттыжышкыны хлеб быжырар. Кыдаттар магазиннер чаныга кыдат аъш-чемни кылып садарын организастаар. Оон аңгыда Кызылга кады ажылдаар пиво кылыр улуг эвес бүдүүлгени тудар күзел база бар. Амды тудуп турар макарон цегинге кыдат лапша (үскен далган) кылыры көрдүүн турар.

(Бистин корр.).

Тараа ажаалдазы; байдал кандыгыл?

НИИТИ КҮШ-БИЛЕ, БИР ДЕМ-БИЛЕ

Мечи чылдың эгезинден бээр бергелерни көрүп келдивис. Чылдың часкы айларында хөй мал хораан. А чайгы үеде кандаашкын болган. А оон сөөлгү айларында улаштыр чаъстааш турупкан.

Ынчангаш республиканың тус-тус районнарынга, аңгыаңгы ажыл-агыйларынга мал чеминиң белеткелин, күскү тараа ажаалдазын чорударынга улуг шаптараазыннарны болдурган. Агаар-бойдустуң чогумчалыг эвес чоруунун түңнелинде, техника-даа, кижи-даа күжүн долузу-биле ажыглап шыдавайн барган бис. Ажыы-биле чугаалаарга, хөй хемчээлдиг, четчир сиген белеткеп шыдавайн барган бис, ам келгеш, база-ла мөңгештелгеш турүптүвүс: чамдык барыын районнарның тараалаң шөлдеринде хар чаапкан. А өске тайга тыртым черлериин тараазы чаъс-чайык үргүлүү болуп келгениниң уржуундан бышпайн, чиглээн. Тараа аймааның дүжүдүн ажаап алырында тургустуна берген берге байдаллар бар-даа болза, районнарның ажыл-агыйларының механизаторлары ажаалданы соксатпаан. Дүжүт дээш демисел улам күштелген. Амгы хүннерде республиканда байдал кандыгыл, девискээринде хар чаапкан районнарда кандыг хемчеглер алдынып турарыл дээрзин бистиң корреспондентивис республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылы килдизиниң эргелекчизи Т. Т. Монгуштан сонуургап, аңаа айтырыглар салган.

— Девискээринде хар чаапкан районнарда байдал ам кандыг ирги? Барба хамаанчок, чаңгыс килограмм-даа тараа ажаап албайн баарга, бо берге үеде кымга-даа хомуданчыг, дувөренчиг үүве-ледир, Темир-оол Тыпынаарович?

— Ындыг харын. Оода чадаарда, дайнам тарааның өртээ талыйган үүве ышкажыл. Ол-даа ындыг-дыр. Ниити байдал дугайын чугаалаар болза, ындыг-дыр бо: хар болза ийи улуг районнуң девискээринге улуг дүшкен. Ынчалза-даа амгы хүннерде чамдык шөлдерни хары эрип калган. Бойдустуң бо «шаналы» дээш бо хүннерде бистер тускай эртемниглерни, тараажыларны бактаар эргевис ок. Олар ону улуг харысалга-биле билип, ол девискээрлерде ажылды шын организастаарын бодап, ажылды ниити күш-биле, бир дем-биле чорударын шиитпирлеп турар.

— Элээн тодарады чугаалаптар силер бе?

— Бирээде, Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик», «Барлык», «Аянгаты», «Хөнделең» совхозтарының девискээрлеринде хар чаптаан. Баштайгы хүннерде барлыкчылар хөнделенчилерге дузалажып чеде берген. Олар аңаа 100 га арбайны ажаажырлар. Оон соонда ону доозупкаш, өске ажыл-агыйларже аъттанар. Өскээр чугаалаарга, ол районнуң өске бүгү ажыл-агыйларының механизаторлары тараазының шөлдеринде хар чаапкан коллективтерге дузазын көргүзөрлер. Ийнде, Чөөн-Хемчик районнуң «Чыргакы», «Чыраа-Бажы», «Большевик», «Хөндергей», «Искра» совхозтарның хөй тараазы хар адаанче киргеи. Ол черлерде ажыл-иш бо хүннерде бир дем-биле чорун турар. Харга бастырган тарааның хемчээли база көвей болган: Барыын-Хемчикте — 1000, а Чөөн-Хемчикте — 4600 хире гектар.

—Эвээш эвес-тир. Олар ол тараазын мынчага чедир үүге ажаап албайн турганнары ол, ынчаш?

— Ийет, мону черле тайылбырлаза эки боор. Үүге дээрге чамдык кижилер үүвенин алыс утказын, шыныйын эки билип албайн чыткаш, тараажыларны буруудадып эгелей бээр чадавас болгай. Тайылбырлаайн: чайының сөөлгү айында үргүлүү чаъстап турган. Ынчангаш шала тайга тыртым черлериниң тараазы бышпастааш турун берген үүве болгай. Шак ындыг байдал чүгле бо районнарга турбаан. Чижээ, Улуг-Хем районда «Чааты», «Күш-ажылдың хостуу», «Арыскан» совхозтарының чамдык шөлдериге база-ла ындыг болгулаан: тараа чиглээн. Ынчангаш аяс хүннер чедип кээрин манап, тарааның быжа бээринге ынанып турда, ам бо ышкажыл. Харын чаапкан аан. Ынчалзадаа бүгү-ле арганарны ажыглап турганы, хар дүшкен шөлдерде тарааны ажаап аптарын бодап турар бис. Ынчалза-даа моон соңгаар агаар та камчан баар, оон бо ажылдың ниити түңнели кончуг хамааржыр. Черле кандыг-үүг-даа болза, сыпта арткан тарааны ажаап ап, анмаарлап алыр апаар бис.

— А чогум ниитизи-биле республикада байдал кандыгыл? Соок үе чоокшулап келди, ам-даа тараазын ажааза чогуур шөлдер хөй болгай, Темир-оол Тыпынаарович?

— Бо айның эгезинге чедир республикада барык-ла 50 мун ажыг гектар шөлдүң тараазы ажааттынган. Ол шөлдерден 36 мун тонна тарааны ажаап алган. Моон мурнунда чылдарда ышкаш олар ынчаны, силер ынчаны дужаанар, күрүнеге тараа дужаары силерниң хүлээлгенер-дир деп айтыышкын, дужаал бээр үе ам эрте берген. Ынчангаш ажыл-агыйлар рынок харылзааларының негелделерин өзугаар тараа дужаар-дужаавазының дугайында керээни күрүне-биле баш удур дугуржуп, чарын алыр болу бергеш. Шак ындыг күзелди бо чылын 38 ажыл-агый илереткен. Олар ниитизи-биле күрүнеге 21 мун тонна тарааны дужаап садарлар. Агаар-бойдустуң бо берле байдалдары ол керээлиг дугуржулгадан чамдык ажылагыйларны ойталаар кылдыр чыгай берген. Ынчангаш ам оортан 18 совхоз казылып калган. Үүге дээрге оларның хову-шөлдеринде тараа дүжүдү пат болган. А чамдыктарында шуут-ла үнмейн баргаан. Октябрь 6-га чедир 2200 тонна тараа күрүне шыгжамырында кирген. Ындыг болганда, ажылагыйлардан кээр тараа хемчээли ам-даа хөй болуп турар. Ону артган 20 совхоз чедир дужааптар боор деп идеген турар бис. Күрүне-биле керээлиг санажылгазын черле элээн шуудады берген ажылагыйларны борта адап кагза эки боор. Тандыда «Революцияның чалбыыжы» совхоз 1000 тонна ажыгны дужааган. Бин-Хемде «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агый бүдүүлгезин — 400, «Бин-Хем» совхоз — 168, Улуг-Хемде — «Чааты» совхоз 100, Түлүп Кечил-оол аттыг совхоз — 70 ажыг тонна тарааны күрүне шыгжамырынче киирген. Оон-биле чергелештир республикада тургустунгулаан тараачын ажыл-агыйлар күрүне анмаарын долдурарынга эвээш эвес үлүүн киирген. Олар 460 ажыг тоннаны дужааган. Бо талазы-биле Бин-Хемде «Мөңгүлек», Каа-Хемде «Мажалык» кооперативтер, Сүт-Хөл районда Мөңгүн-оол Ондарга, Сыын-оол Күжүгетке, Чамбал-оол Монгушка, Доржу Монгушка удуртқан коллективтер боттуг үлүүн киирип, ажаап алган тараазының көвей кезиин күрүнеге сатканнар.

Республиканың ажыл-агыйлары бо чылын суттаттыг шөлдерин чөптүг ажыглаанындан, ажылды аңаа багай эвес организастап келгениниң элээн шыырак дүжүттү өстүрүп ап шыдааннар. Ындыг шөлдер республикада 37 мун гектарны эзлеп турар. Моон соңгаар ол шөлдерже кол кичээнгей угландырып ажылдаар болза, ажыктыг болгаш беримчелиг-дир дээрзин көрүп, ол ажыл даартагы хүннүү кылдыр олар бодап турарлар.

— Ийет, ындыг. Суттаттыг шөлдериниң беримчелиг болуру черле чөп. Ылангыя бо рынок харылзааларының үезинде оортан хөй орулганы киирип ап, шыдал-быра кире бээр апаар. А таптаашкынныг чылдар үезинде үүгле план күүседириниң аргазын бодааш, чыл санында камхайыра чок аажылап келгенивис түңнелинде, хөрзүн ыыртынмастаан, а үүгле аңаа-ла довурак, элезинче шилчий берген мун-мун гектар шөлдеривис бар болгай. Чазын эңдерик чарыгдал үндүрүп турган, тараа тарып алган, күзүн оортан чаңгыс килограммдаа албайн баргылаар ийик бис чоп. Ону чамдык ажылагыйлар ам-даа уламчылап турар болгай. Ындыг чорук ылангыя бо берге үеде — тараа, үрезин, кывар-чаар материалдар, машина-техника өртектери талыя бергенде — ажыл-агыйларга улуг карааңы таварыштырып турар деп билир мен. Ол шын бе, мээн бодалым аан, Темир-оол Тыпынаарович?

— Шын болбайн канчаар. Ону амыдырал көргүзүп тур ышкажыл. Чемгерикчи черивиске кончуг хумагалал чок болун келген бис. Түңнели бодур: эки-ле дээн участоктарының бир гектарындан-на 3-4 центнер дүжүт алыр тараа шөлдери Кызыл районда «Тинелге» совхозта 27 мун, Тандыда «Межегей» коллективтиг ажыл-агый бүдүүлгезинде 21 мун, «Шанган» бүдүүлгеде 11 мун, «Суклак» совхозта 11 мун гектар. Оон кадында оларның хөй кезиинге тараа үнмейн баарга, чыл санында актылап каапкан турган. А ол ышкаш. Эрзин, Тестин тараа тарыырга-даа, оон үүве үнмес ховуларын база утпазывысса эки ышкаштыр. Ылангыя бо рынок экономиказынче шымнып кирип, кандыг-ла-бир арга-хорга тып турган, амыдыраарының аргазын бодай бергенивисте, хөй артык чарыгдалдар үндүргеш, оон чангыс көпеек ооулга киирип албас черлерге моон соңгаар тараа тараан ажыы чок. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык ажылдарны кылыры көрдүүн турар. Үрелген черлерни экижидер, азы оларны одар шөлүнче шилчидер дугайында айтырыгның тургустунун турарыдыр. Оон башка бодап-даа көрүнер, бир тоина сорттуг тараа үрезинин 40 мун рубль-биле садып алгаш, ону үстүнде аданывысс ажыл-агыйларның шөлдериге тарын алгаш, күзүн барын кайы хире улуг когаралга таваржыр-дыр бис! Ынчангаш ону-ла бодааны ол ыйнаан, бо чылын чамдык чижээ, «Шанган» коллективтиг бүдүүлгениң, «Суклак» совхозтуң удуртукчулары тараа тарывас бис дээн болгайлар. Ол шын бодал деп деткиир кижи мен. Амгы үеде ажылдын ажыктыын, орулгалыын бодааны дээре ийин.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ беседалажып чугаалашкан.

СООГУ-ЛА КОНЧУГ-ДУР

48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчилер бригадаларында дөрт бригада бо хүннерде Кызыл хоорайның Красноармейская болгаш Титов кудумчуларының белдирлешкен черинде кайы оранчоктан-на бедип көстүп турар тос каът бажыныңын шеверлед ажылдарын кылып турар бис. Бо бажынга 108 аал ишти чурттаар. Бо бажыны кол тудуп турар чер «ЛенТыва тудуг» дээр биче бүдүүлге чери. Оон начальниги Валерий Сергеевич Постников. Шеверлекчилер бистерде чүү боор. Ол тудугта барып ажылданар дээрге, ыыаар чоруптар улус-ла болгай бис. Тудугта ажылдаандан бээр 20 чыл оранчок ажып тур мен. Бо үениң иштинде Кызылдың кандыг тудугларында ажылдавадым дээр. Мактанып-даа эвес, чүвениң шынын чугаалап орарым ол.

Екатерина Сагаан-ооловна Оюнун удуртун турар бригадазында шеверлекчилер ажылдап турар мен. Бригадавыста 15 кижи бар. Шуптузу бедик мергежилдиг шеверлекчилер. Херек апарганда, боттарывысты солуптар мергежилдиг улус бис. Бо бажынның шеверлед ажылдары кылыры-биле август төнчүзүнде мында келдивис. Августа, сентябрьда чылыг хүннер турда, ажылывыс эки чорун турган үе. Ынчалза-даа сентябрьны төнчүледир, октябрь эгезинден бээр соок хүннер болуп турар апарды. Бо бажынның чылдылга системазы мынчага чедир коштунмаан. Ажылдаарга, соогу-ла кончуг апарды. Эртен, кежээ суг ажылдаары бергеден бар чыдыр. Ынчангаш ажылывыс шоолуг-ла шуудавайн, чер албайн тур.

Соок черге ажылдап өөреонаалдаларын күүсеспестен, карылгалыг ажылдап турун бээр ыйнаан. Бистин удуртукчуларывыс ону эки ойлги дег. Ынчалза-даа ажылчын бистерге таарымчалыг байдалдарны ажылдаар черивиске тургузуп бербеин турары элдеп үүве-ле болгай.

Соок-даа болза, оода-ла кончуг соок дүжер бетинде бо бажынның даштыкы ажылдарын кылып турарывыс олдур ийин. Даштыкы ажылдар дээрге, балконнар, чадалар чугайлап турарывысты ынча дээрим ол. Улус чурттаар өрээлдериниң ханаларын хоюлап, бирги будуушкунун база кылыр бис. Кылыр ажыл хөй. Будуур дээрге соок-тур. Оделга системазын киирип каан турган болза, ажылывыс-даа дүргеззер ийик. Бо шеверлед ажылдары кылып турар бажыңывыстан кудумчу көжер каш-ла базым черде төп одалга пунктузун тудуп каан үүве. Ону «Востоксантехмонтаж» трестин кежүп чоруур механизастаан колонназы кылган. Ол хиреэзинде-ле мынчага чедир одалга шугумун кошпаан.

Соок черге ажылдаары берге-ле-дир. Бисти удуртуп-баштап турар дарга-бошкаларывыска бо айтырыгны чеже-даа тургускан улус-тур бис ийин. Олар кылып бээр бис деп аазап-ла каар. Хоозун аазаашкыннар болуп артышаан ийин. Оларның бүдүүркен үүвези-даа чок. Соок черге ажылдаарга, хол безин салдынып каар үүведир. Кылып-ла келген ажылывыс кончуг боорга, кызып ажылдап турар улус-тур бис ийин. Тудугдан өскээр кайнаар баар бис. Кайда-даа штат кызырылдазы чоруп турда, каяа, кандыг черге барып ажылдаар бис, Өөренип алган мергежилдивис база бо-дур.

Дүштеки чем чиирде шуут мырнай бергедээр апардывыс. Моон мурнунда борта, ажылдаар черивиске чемни дүште автобус-биле сөөртүп эккеп берип турду. Ынчан шоору үүве. Ам биске чем сөөртүп эккеп берип турган автобузувус ол келбестээн. Эртен бажыдан үнерде, дүште чиир чемнеривис ап алгаш келир-дир бис. Үргүлүү малгаш-биле ажылдаар болгаш, дүштээрде хол безин чуп адыр чер чок-тур бис. Хол чуп алыр чер ол чок. Чемненирде олуруптар тапты черивис база чок. Бут кырынга соок чемивисти чип алгаш, база катап ажылдап кириптер-дир бис. Оодала дүштеки чем чиир бир чылыг черден кылын берген болза, эки-ле үүве-дир ийин.

Шак мынчаар соок черге үргүлүү ажылдаар болзувусса, аарып-аржып ат болур-ла боор бис. Бистин канчаар ажылдап, кандыг байдалда дүштеки чем чип ап турарывысты безин сонуургап кээр дарга-ларывыс чок-тур. Одалга системазы кожар сантехниктер мында-ла келир деп чугаа дыңнааш, амырап турган улус бис. Олар ам-даа келбээн. Сантехниктер дүрген кеген, одалга системаазын кожуптар үүве болза, ажылывыс шуудай бээр улус-тур бис ийин. Одалга системазын кожуптарга-ла чурттаар өрээлдериниң ханаларын шохар саазыннар-биле чыпшырып, соңгаларын, эжиктерин будуп кириптер бис. Ол одалга системазын кажан кожуптары база билдинмес. Бо бажынга чурттаар чон дүрген чаа бажынарже көжүп кирзин дээш, соок-даа болза, кызып ажылдап турарывыс ол. Биске ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин 48 дугаар тудуг эргелелиниң болгаш ажылдап берип турарывыс «ЛенТыва тудуг» биче бүдүүлгениң удуртукчуларындан ажылдап турар шеверлекчи эшөөрүмүүн мурнундан дилеп тур мен. Кады ажылдап турар өөрүмүүн дилээни-биле бо үүлүү бижидим. Солун дамчыштыр дуза дилээн үүнүвүс бистиң удуртукчу даргаларывыстың кулаанга чедер ирги бе?

Часкалмаа СЕДЕН-ДАМБА, Шеверлекчи.

Шеверлериниң хомудалы

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Бистиң моон мурнунда партиниң XXII съездизи аттыг деп адап турганывыс, ам «Хайыран» коллективтиг ажылагый дей бергеи совхозувустун Дөргүн сүт-бараан фермазы элээн каш чылдар дүргүзүнда республикада шыырак дээн фермаларның бирээзинге саналып, чыл санында эки көргүзүглерни чедип ап турган.

Ол үеде бо ферманы бригадирлеп турган мен. Оон соонда кадыым баксыраш, элээн үр үенин дүргүзүнда ажылдаар аргам чок болу берген. Сөөлгү чылдарда ажыл-агыйывыстың-даа, фермавыстың-даа ажылы баксыраан. Оон кол чылдагааны болза, ажылагыйны удуртуп-баштаптар кижиниң тывылбайн турарында деп санап турар бис. Шыыаплa, тоаан чыллың эгезинден бээр бо хүннерге чедир элээн хөй директор солушту, директор кижи ам-даа чок. Ажылаживисти совхозтун специалистери башкарып турар. Удуртур-баштаар кижи чок боорга, ажыл-агый — каракка көзүлзүр-ле суларап баксырай бээр үүве-дир.

Төрээн совхозунун ажыл, амыдыралы ынчан баарга, аңаа көрүп олурар эвес, кадыым чүгээр апаарга, фермаларны катап бригадирлей бердим. Эрткен кады саанчылап ажылдап турган эштеримни база аныяктарны эвилелдеп алгаш, фермавыстың кышка септелгезин шору кылып алган бис. Фермада ниитизи-биле 290 бода мал бар, оон иштинде саар инектер 210. Оларны 11 саанчы саап турар. Бо чайын сүт саалдазын кудулатпайн келгеи бис. Моон дүшкени-биле ам инектерни суду арай эвээжей берди. Сүт саалдазын кудулатпазы боттарывыстан хамааржыр. Чарба болгаш өскедаа немелде чемнерни инектерге берип турганы, арбын сүттү алыр арга бисте бар. Бисте бичин-даа бол, кормоцех бар, бо бүрүн септеттингеи. Ону бо хүннерде ажылдаткаш, инектеоге чуваны хайындырып бээр бис. Сенажывыс четчир. Ону ферма чаныныңе чоокшуладып алыр болза эки деп санап турар бис. Силос оңгарларын сүг алганындан, бо чылын силос салдынмазы хомуданчыг. Ынчаарга тараа шөлдеринде ногаан саван хөй. Ону амдыгаштан эгелеп инектерге эккеп берип турар болза, сүт саалдазы көвүдеп болур.

Ферманың саанчылары бо чылын сүт саар планын 96 хуу чедир күүседи берген. Хоочун саанчы Долума Монгуштун саатан суду арбын боор турар. Бистиң база-ла хоочун саанчывыс Шет Куулар бызаа азырай берген. Ол бежен ажыг бызааны азыраан турар. Оларның деңгели эки. Хоочун кадарчыларывыс Бичe-оол Сат, Кызыл-оол Монгуш, Алексей Артаа, Виктор Сат инектеривисти эки кадарып, кызын ажылдап турарлар.

Инектеривисти ам фермада тургузу азырай берген бис.

Алдын-кыс МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район, Хайыракан суур.

Республиканың сүт-бараан фермаларында

СҮТ-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чамдыкта боданып орарга, сүт-ле бар болза, чүү-даа херекчок ышкаш сагындыра бээр ийик чоп. Ылангыя тыва кижилер кара шай ижериниң шала ойталаксаар болгайлар. Шайны ыяап-ла сүттеп алыр аан. Ында база ужур-ла бар. Эки хайындырган, эки сүттеп каан шай суксун хандырып турда, дыка магалыг болбас ийикпе. Ам канчаар, биртээ, сүт дугайында сактып келген болганывыста, ажылагыйларда сүт-саан кандыг байдалдыын чаңгыс хонуктун чижээнге көргүзүп, каксы тайылбырдан кыла каапталаа. Республиканың Көдээ ажылагый министерствозунун мал ажылы килдизинин ажылдакчыларының октябрь 2-де белеткээн медээзин ёзугаар алырга, мындыг-дыр: ынчан республиканың сүт заводтарынче 58 тонна 275 килограмм сүт киргеи. А республика хемчээли-биле алырга, ынчан бир инектен-не ортумаа-биле 3,8 килограмм сүт сагдыныган болуп турар.

Ол-ла хүн күрүнеге эң хөй сүт Танды, Бин-Хем, Каа-Хем районнарның сүт-бараан фермаларындан киргеи. Ол-ла дараалашкаа-биле 12750, 14470, 5426 килограмм сүттү олар дужааганнар. Кызыл районнуң көргүзүү база багай эвес: 5423 килограмм сүт оон фермаларындан киргеи. Ол хүннүң медээзин көрүп, ону эрткен чылдың бо үези-биле деннеп орарга, барык-ла бүгү районнарда сүт саалдазы кудулай берген-дир. А бир инектен-не саап алыр сүттүн хемчээли база кудулаан. Ындыг болганда, үстүнде чурагайның эвээжей бээри чөп. Бо хүннерде бир инектен-не саап алыр сүт Бай-Тайгада, Сүт-Хөлде, Тандыда, Бин-Хемде, Кызыл районда хөй болуп турар. Саалданың хемчээлин тус-тус район аайы-биле алырга, 4-4 килограмм. А чамдыктарының оон бичин хөй. Сүт саалдазы — бир инекке онааштыр — Чөөн-Хемчик, Эрзин. Тожу районнарда элээн кудулай берген: ийи литрден улуг-ла ашпайн турар. Саар инектерни тургузу азыралче шилчидип киргеи болганда, саалдага немелде чоорту тыптып келириниге ынанып артаал. Ынанганывыс бажын ыт кайын чылгай бээр, өршээр ыыаан.

(Бистиң корр.).

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

САГЫШ САЛЫЫШКЫН АМ-ДАА ЧЕТПЕС

Рынок экономиказынче шилчээн, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары ховартаан, оон өртек-үнези улгаткан бо берге үеде ажылчы чоннуң социал камгалалын күштелдирери чугула айтырыг. Ону барымдаалап көргеш, Бии-Хем район чагыргазы (дарганың социал политика талазы-биле оралакчызы К. О. Хелин-оол) бо чылдың эрткен айларында чурттакчы чоннуң социал камгалалынче углаңган чамдык хемчегелерни боттандырып турар.

Бүгү барааннарга, транспорт хөлеваннге, ачы-дуза чедирилгезинге өртектерикиге-биле чергелештир чоннуң социал камгалалын күштелдиреринің хемчегелери районда чагыргазы ажылдап болгаш, ону бадылаан. Бо айтырыгны хоорай, суму чагыргалары база чугаалашкан. Өг-бүленің байдалын, неделиниң болгаш чаштарының камгалалын экижидер талазы-биле бирги эмчегде боттандырар хемчегелер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыын күүседириче район чагыргазы сигышты салып турар. Хөй уругларлыг база амыдыралынга чедимнес дуза чедирер өг-бүленелерниң дайзызын турганскан. Чурттакчы чонга деткимче, дуза чедирер социал фондуан немелде төлевирни чамдыктарынга бээри бердүнген. Амгы үеде 150 кижи дузаламчыны алган. Саналашкындан алырга, 153 бүүн ажыг рубльди фондуан чарытдаар.

Хадың көдээ Совети, суму чагыргазы чурттакчы чоннуң амыдыралын, чуртталгазынга деткимче көргүзер, амыдыралын, чуртталгазын экижидериче угланган ажылды өске суурлардан дээре чорудуп турар. Хөй уругларлыг, акша-көпеекти эвээш ап турар, амыдыралынга чедимнес өг-бүленелерниң дайзызын кылган, чогуур деткимче, дуза чедирип турар. Картофель тарыыр черлерни чарын берген, чиир болгаш малга бээр тарааны чиик өртекке саткан, транспорт ачы-дузазын халас чедирип турар. 1992 чылда 6 бажыны септээр турган, 5-ин доскан, «Хадын» совхоз биле көдээ Советтиң хөрөнгизи-биле пенсионер К. Д. Маадыга чуртталга бажының тудуп берген. Кызылда болгаш республикадан дашкаар дээди болгаш ортумак өредилге черлеринде өөренип турар 20 кижиниң бирээзинге 460 рубльдиң дузазын чедирген.

Аржаан көдээ Советиниң сессиязынга чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле айтырыгны чугаалашкан, моон соңгаар чүү кылырын сүүлежин, дүгүрүшкүн, хемчегелерни бадылаан. Ону амыдыралга боттандырып турар. Чиигеткен өртектиг эттин, сүттү, тарааны, мал чемнерин хөй уругларлыг, эвээш шалын ап турар өг-бүленелерге саткан. «Өөк» совхозтуң хөрөнгизи-биле пенсионер У. Доңгаттың, хөй уругларлыг А. Тюлюштүң чурттаар бажының септеп берген. Суурда пенсионнерлерге, инвалидтерге тускай садыгны ажыткан. Совхозтуң чунар-бажынынга чунарының өртээн чиигеткен.

Районнуң өске-даа суурларында үстүкде айытканы шиикаш, бо берге үеде чоннуң амыдыралынга, чуртталгазынга деткимче көргүзер ажылдарны чорудуп турар.

Туран хоорай чагыргазы (дарганы К. К. Лопатов) ажылчы чоннуң чугула хереглелиг аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырар, ачы-дузаны чедирилгезин экижидер дээш хүн бүрү ажылдап келген. Универмагта, № 3 магазинде эвээш шалынгыг, хөй уруг-дарыглыг өг-бүленелерге садар барааннар белдиктерни ажыткан. Ол шиикаш саатты болгаш ниин хар чедир назылыг уругларлыг хереэженнер хереглээн барааннарын оон садын ап болур аргалыг. Хоорай чурттакчыларынга 50 га картофель тарыыр черни тускаалап берген. Ыяш, хөмүр-даш сөөртүп алыр кижилерге транспортту дузалап турар.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалын экижидер дээш чамдык аймаар районда чорутпуп-даа турар болза, оо чугула хөректе четпестер, чедир кылдымайы турар чүүлдер ам-даа бар. Район чагыргазының, коллегиязының хуралында, көдээ Советтер сессиларында чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле хүлээп ап турган документилерниң күүселдези кандыг болуп турарының дугайында айтырыгны чугаалашпаан.

Туран хоорай, Өөк, Аржаан көдээ Советтериң удуртукчулары чурттакчы чоннуң бөлүктериниң айы-биле амыдыралының, чуртталгазының деңгелиниң байдалын республикада чоннуң амыдыраа-чурттаа турарының минимум өзугаар анализтеп, деңнештирип көрбейн турар. Бо ажылды чорударда колдуунда хамаатыларының киирген билдириишкиннериниге үндезилеп кылып келген. 1991 чылдан өөр Туран хоорайның 20 чурттакчызы бажының септеп өөрүн дилээн билдириишкинни киргген, ону хандырып шыдаваан. Район төвүнде эмнелге комплексиниң тудуун 1991 чылда ажыглалга киирер турган, херек кырында ону күүседир чогуур хемчегелерни албаанындан тудут оожум темпилиг чоруп турар. Районда уруглар чемпериниң ассортиментизи кызыы, бичии чаштарының идик-хева эвээш.

Кагдыңган суурларны катаа тургузар, чаагайжыдар эки эгелээшкинни район чагыргазы кылган. Ленинка суурунуң чурттакчылары-биле ужуражылганы июль 20-де эрттиргеш, ону катаа тургузар, тудугну калбартыр, мал, чер ажылын хөгжүдер дугуржулганы кылып алган. Ол сорулгага чарыгдаар хөрөнгиниң район бюджединден, республиканың Көдээ ажылагый министерствозундан тускайлап берген. Ындыг-даа болза Туран хоорайымын, Хадын, Аржаан, Өөк болгаш өске-даа суурларның чаагайжыдылгазынче сагыш салыышкын кошкак, ол ажылды экижидерин чон иеген турар.

Ниитизи-биле алырга, районнуң чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле чорудуп турар хемчегелер чангыс аай угланыышкын чок, үндүрген шиитпирлериниң күүселдезин хынаар, ону харылаар кижилериниң канчаар ажылдан келгениниң дугайында дыннадыгларын алыр, ында четпестерни эдер ажылды чорутпаан. Моон соңгаар бо болгаш өске-даа четпестерни эдип алырынче угланган ыңгыы, тодаргай ажылды чорудары чугула. Чүге дээрге амыдырал-чурттаганың бергедээн амгы үеэниде ажылчы чоннуң социал камгалалынче хүн бүрү сагыш салыры кол антырыгның бирээзи болуп турары хөйге ойлаңнгир.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КОРЖААДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Сүт-Хөл кожуунуң коржаа черинде эле организастаашкынлар чоруп турарын оон баштаар черниң даргазы Ховалыг Дукүр-оол оглу Брат-оол биле чугаалажыы, черле ында кандыг чаартылгалар бооп турарының дугайында чугаалап өзөрии оон диледим.

— Брат-оол Дукурович, силерниң коржаа черинде кандыг-кандыг өскерлиишкиннер болуп турарыл?

— Сүт-Хөлдүң коржаа чери районда оза-лы улуг организацияларның бирээзи. Сөөлгү үеде садыг четкилерин бичии-бичии тускай бүдүрүлге черлери кылдыр тускайлап турар бис. Удатпас 7 садыглар бүдүрүлгелерже шилчиирлер. Баштайгы дээрезинде үш садыг, 1 ниитиниң чемненилге черин бүдүрүлгелер кылдыр шилчиткен бис.

— Садыг четкилерин бүдүрүлгелерже шилчидип каарга, оон ажык-дүжүү кандыг болур ирги?

— Тускай бүдүрүлгелер апаарга, амгы товароведтериг, экономистериг, директорларлыг болу бээр. Олар садын-саарар бараансаран аймаан кабыын-чүдеалырын боттары билип, суралгал тыыр апаарлар. Мурнунда ышкаш биске чарбыттынып, машина-техника эккел, бараан сөөртүп берилер деп чыыаакталып орбастар. Ажыы-биле чугаалаарга, бот-башкартынып, хөделип-шимченир, чоннуң хереглелин үзүктелиишкин чок хандырар дээш турушкын чок ажылдаар ужурлуглар.

— Бүдүрүлгелерже шилчээн черлерден орулгалыг ажылдап турарлар бар ирги бе, Брат-оол Дукур-оолович?

— Ийе, бар. Чижээлээрге, кожуун төвүнде Суг-Аксы суурда Сарра Сат башкарган «Челээш» аттыг аъш-чем садыы өскелерден орулгалыг ажылдап турар. Олар планнан ажыр киирип алган орулгазы-биле «ГАЗ-53» маркалыг түүк машиназын садып алдылар.

«Челээш» коллективи черле эрестиг ажылдап, чугула хереглелдин барааннарын үзүктелдирбейн, кайыын-даа болза тып эккеп турарлар.

— Ынчаарга ажыл-агыйы сударан, орулга чок ажылдап турар черлерни чугаалап берип көрүкерем.

Садыг болгаш үе

— База-ла бүдүрүлгелер бооп шилчээн, Суг-Аксында Уран аттыг идик-хеп садыы, Алдан-Маадырда Кара-Даг аттыг холушкак барааннар садыы, тэпте Шааран аттыг хөй-ниитиниң чемненилге чери карылгалыг, шүшпен ажылдан турарлар. Оол кол чыддагааны ажылдакчыларның барааннар аймаанын ассортиментизин калбартып, садыг-саарылга ажылдарын чедир билбезинде. Ажылдакчыларын сагынгыр-тывынгыр эвезинде. Бо рынок харылзааларының үезинде кайы-ла-бир черде чоннуң алыскаанчыг хереглел бараанларын дугуржулга ёзугаар «үшта шаап» алгаш, маная эккелгеш, сайгара кааптары чугула болгай. Бо харылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары-биле тускай чугааны кылып, ажыл-агыйын эки-жидер талазы-биле хуусааларны берип, сайгарылгаларны чоруткан бис. Бир эвес ол хуусаада ажылын экижидип ап шыдавас болза, оларны ажылындан халап, өске кижилер-биле солуп болур бис.

— Садыг четкилери ангы бүдүрүлгелерже шилчээш, бот-башкартынар дидинер. Ынчан чамдык садыг ажылдакчылары «баштары-биле кылаштажы» бербестер бе, Брат-оол Дукур-оолович?

— Чок, ынчан чоруп биштин коржаа чери улуг каттыжыышкын болу бээр. Бүү-ле садыг четкилери бүдүрүлгелерже шилчээн соонда, демиг-ле бистиң эргевиске хевээр артар, Хлеб ыжыырар чер удавас база бот-тускайлап бүдүрүлгеже шилчип кирер.

— Чангыс сөс-биле чугаалаарга, садыг черинге дыка хөй эде организастаашкынар ам-даа болгулаар. Бо мөөн чугаалап орарым бүдүрүлгелер чүгле өзеги, кезиктамдыызы-дыр.

— Садыг черлериниң колда даяныр күжү хереглекчилер болгаш хуучу кежигүнери болган. Бо талазы-биле бандал кандыгыл, Брат-оол Дукур-оолович?

— Моон соңгаар хуучу кежигүнериниң кежигүн дадыыры ажок өзер. Ол ышкаш пенсионнерлерге болгаш өске-даа амыдыралы арай чедимнес хуучу кежигүннериңе элээн чиигеледер-даа болгулаар чадавас. Хереглекчилерни коржаа кежигүннериңе эвиледен киирип, садыгның хүрээлеңин көвүдедир дээш организастыг хемчегелерни ап чорудуп эгелээн. Оон ынай үстүнде чугаалааның бүдүрүлгелерже шилчээн садыгларның тускай агар саннарынче орулгасаарылганың киирерин көвүдедип түс-туста кежигүннер киирип алырын сүмелээн бис.

— Кыска тайылбыр чугааны бергеннер дээш улуу-биле четтирдим, Брат-оол Дукур-оолович. Силерниң ажыл-иижиңерге чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим.

Бораш ОНДАР.

САМАГАЛДАЙДА ИЙИ ДУГАН

Келир чылын Самагалдай суурунуң тургустунга-ла 220 чыл болур оюнга уткуштур Самагалдай суурда дуганнарны туттургаш, ажыглалда киргген. Ол дуганнарның бадырлыг ажыдыышкынын бо чылдың октябрь 1-де кылган. Ол ийи дуганның бирээзинде хуурактар школазын кылган, ийигизи ном байыдар төп бооп турар.

Самагалдайда тургустунган сарыг-шажын ниитилелиниң даа ламазы Даш-оол Буусович Кунгаа ында беш оолдарны хуурактар кылдыр хүлээп алган болгаш сарыг-шажын эртеминиң эге билиглерин берип эгелээн. Анаа өөренириниң хуусаазы үш чыл. Ам-дыызында ол лама болур хуурак оолдар «Иттээл» баштаан төвүт дыл кырында судурларны, ол ышкаш хай-бачыттан арыдар, кижи чок апарганда, оран-таңды, хемдаг ээлерин кыйгырар дээш өске-даа тарималарны номчудуп,шээжиледип эгелей берген. Чонну хүлээп ап турар.

Октябрь 1-де Самагалдай хүрээзин ажытканы — ол дээрге чонга ачы-буянныг чорук, үе-төөгүден бээр өгбелериистин сагын чорааны эки чанчылдары, сагыызыны, чүдүлгези-сүзүглели болур дээрзин анаа кээп чыылган чон деткиш, сонуурган чугаалажыр турду.

Буянныг чорук — бузут болбас. Амгы салгалды ачы-буянга, кижизиг чоруккa, эки чанчылдарга чанчыктырары — ол тургустунуп турар хүрээниң, сарыг-шажынның сорулгазы болуг.

Моолдан келген хөрээжен эмчи лама чугаалап турду:

— Аргалыг-ла болза, кижи дириг чораан назынында хай-бачытты кылбас, карак ажыттавас, оорланмас, кем-херек үүлгетпес, шынчы чорук, кижизиг сеткил дээш чурттаары, ажылдаары амыдыралдың кол негелдези ол. Ынчалза-даа боогын сөглээрге, бачыт арлыр. Хай-бачыт чок кижи турбас. Канчан дизе, кылаштап чорааш, кымыскаяк, курт, доосканы эскербейн, өлүр базыптар бис. Ол база-ла дириг амытаннар өлүрген хай-бачыдывыс болур. Ындыг бачытты кылбазы сарыг-шажынның кол негелдези, кол номналы ол болур — деп, ол угаатты.

Оон ол уламчылаан:

— Ам кандыг-дыр че, Эки чанчылдарывысты каттанывыстан кайда-даа оорлаашкын, өлүрүүшкүп, чөнгээ. Орантандывыс бөзин бужартап турар апарган, оран-таңды ээлери киленнеп турар апарган.

Ынчангаш сарыг-шажынның тургустунуң турарының ужур-утказы, уг-шин мындыгдыр — деп, ол чугаазын доосту.

Шын— күштүг, шынар — ачылыг. Самагалдайда сарыг-шажын ниитилелиниң тургустунганы, хүрээ-хинтти ажытканы эки эгелээшкин-дир, эки чанчыл-дыр дээрзин — Тес-Хем районнуң чагырыкчызы Сүндүвей Яндак-оолович Мөнге хүрээни ажыдып тура, байырлыг сөзүнге шыны-биле чугаалаан.

Оон ол чугаазынга каттышпас арга чок, чүге дизе, Самагалдай суур — ол дээрге Тывага сарыг-шажынның үндезилеттинген чери, бир дугаар тургустунган хүрээ-хинтти төвү.

Ынчангаш каш чылдар бурунгаар маная дуганны, хүрээни тургузар, ажыдар ужурлуг турган. Ынчалза-даа Самагалдай суур чангыс хонук иштинде туттунуп, тургустуна бербээн-не болгай. Эрги Тываның төвү, Амбын ноян чагырыкчызынган эгелээш, келир чылын 220 чыл ою болур суур-ла болгай. Хүрээнин ажыдыышкынының үезинде чондан ачы-дуза чедириишкини, акша-төгерик салыышкыны хөй болган.

Албан организация черлери, Самагалдайда тургустунган сарыг-шажын ниитилелиниң агар саныче акшаларны шилгидип турду. Чижээ, районда септелге-техниктиг будүрүлге чери — оо мун акшаны шилчиткен.

Дуган тудуунга дузалашкан коллективтерни, албан организация черлерин — Самагалдай хүрээзинин даа ламазы Даш-оол Кунгаа адап, мактап, четтиргенин илередип, черге чедир мөгейип турду. Ам-даа дузалаарлар бар дээрзинге бүзүрел турду. Ындыг болуудаа ужурлуг, сорулгазынга чедер дээнин көктүг денче үндүр тыртын каарга, өөрүүс арга чок. Даш-оол Буусович Кунгаа боду ус-шевер, Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү болгаш ол ийи дуганны оказала чараш кылганын чон чугаалажып, мактап турду. Шынаа-ла, эки кылган ажыл, элеп чиптес алдар! Оон ол ажылы келип салгалга, келир төөгүге алган артап. Чоруу чогузун, чршээ хайыракан.

Өөлет �чИНМИТ.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Чаа-Хөл суурда чоокта чаа «Шевер» деп биче бүдүрүлгени ажыткан. Ону Зоя Монгушевна Кенен удуртуп турар. Ында бо чылдың эгелээш ажыл чок элээн ыяктарны хаара туткан. Олар дүк ээрип, дыдым, өгүп база алгы-кешти эткеп, оон идик-хепти даарап эгелей берген. Ам ында ажылынга мактадып турар аныяктар база бар апарганы өөрүнүүр. Оларның чижээнге Рада Кечилди, Зоя Биче-оолду, Валентина Суукайны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Биче бүдүрүлгениң мурнакчы аныяктары удавас Хову-Аксыңа болур аныяктар чыыжыңа киржир деп белеткенин турар.

Ук биче бүдүрүлгени районга тургузарынга ажыл чок кижилерни ажыл-биле хандырар төөгүн даргазы Ч. С. Сагаандай практиктиг улуг дузаны чедирген.

Динара УНДУУЛАЙ.

ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКИИЛИДЕР

Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң таннаанын өзугаар география-биология башкыларының турисчи семинары сентябрь аинын ийиги чартынында ынай ак-көк Тыва-выстың ховар дээн бойдус-чурумалдыг, хөлдерлиг, ан-мен, ыт-чимис-биле байлак чериниң Тожу районуң Азас хөлге болур дээрге, районнардан чыглып келген туристчи башкылар Кызыл хоорайга чыглып келдивис.

Кызыл пароходствозунуң буштаар чери бистиң конучуулы шүшпен хүлээп ап, аъткарды. Хүннүн даарталап турза-турза, тос айның ийиги иделязы эрте берди. Хонук-хусаавыс кызырлып турзада, Тожуну көрбээн кижи Тываны, а Азасты көрбээн кижи Тожуну көрбээн болурдан чонуң аразында тараан мерген сөзүүстү утпайн, башкылар бо бергелерге торулбайн, күзел-соруун көргүзүп манап турганы, кавы аяс хинуң хереллеринге үдедип алгаш аъттаныптывыс.

Адап-сурап чораан чеде бериниске, биске ачы-буянныг районнуң уругларның спорт школазының директору Андрей Владимирович Маады көргүзүп дузалашты.

Эртеминде суурнуң ниити байдалы-биле таныжып кергеш, Тываныстың ат-сураглыг чурумалдыг Азас хөлү кайы сен дээш Андрей Владимировичке үдедип алгаш үнүптүвүс. Адап-сурап, элгап ырлажып чораан чериис Азас заповедник база оон даамалдары Арнак Чорбаа, Николай Кол база хып дээн чалыы аныяк даамал Юрий Ак бисти уткып хүлээп алды. Өөредилгиг семинарны эрттирип турган үеэниде Ногаан-Хөлге барып, оон аржаныга айдызанып, солуп агаарлаашкынарны кылдывыс.

Хонук-хусаавыстың төпеннинге хомудап, катаа келгижеге байырлыг, бай орным Азас, оон эм-таннын аржаан-суглары дээш чоруп-тувус. Бистин турган үеэвисте биске агаар-бойдустуң өскерлирин, оон эрес-дидим чурттакчы чоннуң ажыл, амыдыралын таныштырып, ужуражылганы кылып, балык-байлап, кат-чимис болгаш ан-менин көргүзүп, селгүүстеткен даамалдарга Арнак Чорбаа, Николай Кол, Юрий Акка күрлак чедир мөгейип, үзүн назы назылап, кан дег кадыышылдыг, ажылыңнинге ам-даа эки чедиишкиниг болурун күзедивис. Оларга төрээн Тываныстың чугаалап хаммас бойдус-чурумалдыг Азас хөлүүстүң амыр-дыңын камгалап турар эрес-дидим кижилерге, Улуг ыдыктыг Далай-Ламаныстың чаяғаны мөргүл пому чалбарны бодаран-ла турзуп деп йөрээдивис.

База Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң баштаар черинге, директору эш Михаил Васильевич Борбай-оол болгаш өөредилге эргелекчизи Лидия Васильевна Буторовакинага өөрүп четтиргенивисти, ол ышкаш бисти берге үеларде хей-аът киирип, эрес-шудургу удуртуп баштаан чораан башкыларывыс Саглаң Байкарасана Ангыр-оолга республиканың география-биология башкыларының мурнундан чаа эгелээшкиннерге өөрүп саза моон-даа соңгаар чаа-чаа чогаадыкчы эгелээшкиннерни корудар дээрзинге бүзүрел, өске-даа адырның башкыларын оон-даа солун өөредилгиг практика-семинарларны эрттирип организастаар боор деп идегеп, институттуң коллективинге чогаадыкчы чорукту күзедивис.

Александр КҮНЗЕК.
Тес-Хем район.

ХУУСАА БЕТИНДЕ КҮҮСЕДИПКЕН

Кызыл районнуң «Кек-Тей» совхозтуң төп сүгбараан фермазы сүт бүдүрер болгаш ону көрээ өзугаар күүнеге садар талазы-биле республикада эң мурнакчы коллектив болуп турар. Малга чем чединнес, мал одары барык чок чыгыы дээш, оон-даа өске бергелер турза-даа ферма коллективиниң мурнакчы деп адын сыкпаан, эрес-соруктуг ажылдап турарын мактаары чугула.

Коллектив Кызылдың сүт заводунга көрээ өзугаар чылда 5760 центнер сүттү садар турган, октябрь 1-де 5780 центнер кылдыр дужаап, чыл хүлээлгезин хуусаазыдан эрте 100,3 хуу боттандырган. Керээден ажыр сүт садарын ферма амгы үеде уламчылап турар.

Ферма тос айлар дургузунда 7283 центнер сүттү бүдүрген. Оон барык 150 тонна хире сүттү хову бригадазынга, ясли-садтарга, столоваяга берген болгаш Кызылда «Уранчыгаш» магазинге база дужаап, 4.2 хуу үскүр сүттү кызылчыларга саткан.

Совхозтуң фермазы тос айларда саар бир инектен 2320 килограмм сүттү алыр турган, 2467 килограмм кылдыр күүседир аргалыг болган. Август, сентябрь айларда малдан эң хөй продукция ап болур, таарымчалыг үе турбуже, ол айларда үргүлчүлээшкиниг чаашкыннап турганындан сүт саалдазы кудулаан дээн. Байдал ындыг турбаан болза, көргүзүглер оон-даа бедик болуп болур турган. Саар инектерге хоолулуг янзы-бүрү чемнерни берип, немелде чемнерни таарыштырып турар болгаш сүттүң үскүү 4.1-4.3 хуу болуп турары бедик көргүзүг-дүр.

Саанчылар ортузунда чоруп турар күш-ажылчы маргылдаага хоочун саанчы Любовь Васильевна бирги одуругда чоруп, бодунга быжыглаан бир инээниге онааштыр тос айларда 2576 килограмм сүттү саап ап шыдаан. Чыл төнчүзүнге чедир оон көргүзүү 3 мун чеде бээр деп чүвеге эш-өөрү-даа, боду-даа бүзүрел турар. Ол ышкаш Антонина Үремчи, Ирина Допчун-оол олар бир инекке онааштыр 2430-2400 килограмм бирги сорттун сүдүн саган.

Бо чылын «Кек-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы 201 сыааны өстүрүп дорутуруп алган. Оларның күш-денгели шыырак, дуржулгалыг, мурнакчы бызаа ажаакчызы Чечек Дамбаевна Чыпсынак дыка эки ажылдап турар. Тос айлар дургузунда бир бызаанын дүн-хүнде дириг денгизин 600 грамм чедирер хүлээлгелиг турган, 714 грамм чедирген. Ол бодунуң уруу Оксана Чооду бызаа ажаап өстүрериниге улуг сагыш салыышкын-биле өөредип келген. Иезинин баскан, аныяк малчын Оксана Чооду ам мурнакчыларның одуруунче кирип, шаннадып мактадып турар апарган. Ол бир баш бызаанын дүн-хүнде дириг денгизин 680 грамм чедирип, күш-ажылчы маргылдаага ийиги черни алган.

Күш-ажыл кижилериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле Кек-Тей коллективтиг ажылагыйнын удуртулгазы чоруур кичээнгейни салып турар. Фермада ясли-сад доктаамал ажылдап турар. Ында малчыннарның уругларын халас ажаап, чемгерип турар. Ол садикте Каа-Хем суурдан коллективтиг ажылагыйнын ажылчыннарының уругларын автобус-биле дажыглап турар. Ол ышкаш ферма малчыннарынга бажын хөлезини төлетпес, чырык база халас болуп турар. Столоваядан инек кадарчылары хүнде бир удаа халас чемненир. Саанчылар чем өртээнин 50 хуузун төлээр. Чангыс удаа 6 рубль-биле шыырак чемненип ап болур.

Поварлар Наталья Андреевна Полозова, Валентина Андреевна Глебова олар эки шынарлыг аъш-чемни чоруур өй-шаанда белеткен турарына малчыннар өөрүп турарлар. Поварлар чайны үеде саанчыларны эртенгинии 5 шакта чемгерерин багай эвес боттандырып келген.

Коллективтиг ажыл-агыйнын удуртулгазы эң чугула чем аймаанын өртээн төлээш, ферманың малчыннарынга, саанчыларга чиик өртекке садып турар.

Малчыннарның шалын төлевириниң куду болуп турарында сөөлгү үеде чамдык аныяк ажылчыннарның ажылдан үнер-кирер чоруу бар болуп турган. Саанчы кижи канчаар-даа кызып-кылайып ажылдааш, айда 3500-4000 рубльди дөңгүп-ле алыр. Саанчы кижиниң ажылынын бергезин кым-даа билир.

Ферма чоогунда мал одарлаар черлерде ногаа аймаа тарып, дачалар тудуп каапкан. Моңу черле кым харылаар ужурлуг чүвел дээрзин малчыннар айтырып турар. Хоорайның чонунга эки шынарлыг хөй сүттү берип турар коллективти бүгү талабиле деткиир, оларга дуза көргүзер ужурлуг эвес чүве бе? Хоорай Совети ол фермага барып, ында ажылдап турар кижилер-биле чугаа кылза эки хире.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Мурнакчы ферма

Сүт бүдүрүлгезин көвүдедир дээш амгы үеде саар инектерни чартык тургузу азыралче киирип, чемгерилгезин, ажаалдазын экижиткен. «Август, сентябрь айларда сүт саалдазы эвээш кудулады. Чайын бир инектеа хүнде 10-11 литр сүттү саап ап турдувус. Октябрьның баштайгы хүннериңе чедир бир инекке онааштыр чүгле 7-8 литрни саап турдувус. Бо хүннерде инектерни колдуу тургузу азыралда киирдивис. Ынчангаш ам сүт саалдазы арбыдап ор: хүнде сүт заводунче 2 хире тонна сүт дужаап турган болзувусса, ам 2 тонна 500 килограмм ажыра берген бис. Инектеривисти бо хүннерде эки шынарлыг сиген, силос болгаш комбикормбиле чемгерип турар бис» — деп, мурнакчы саанчы Любовь Арандол чугаалаан олурду.

ХЕНДЕРГЕГЕ КЕЗЕК ХОНГАШ...

(Төнчүзү. Эгези № 195 «Шында»).

5. АНЫЯК ДИРЕКТОР

Бо оолду, башкы Майл-оолодун-оолович Оюн оглун, эргенимден бээр хөй-ле чылдар эткен. Хензиг, бичеек мага-боттуг бичии оол. Бася ам «совхоз директору Василий Майл-оолович Оюн» деп эжик даштында бижип саан өрээлде ажыл-агыйын башкарып, малчын уктуг Хендергеним бөгүнгү салымолуп шиитпирлээр кол кижи болуп ажылдап орар болду.

Белик, мөзүлеш аңдер сыныг, Улуг-Хем кожуунуп ан ийи ажыл-агыйларының удуртукчуларының, аныяк болур, бо директорга ийе катап дыл кырынга доклаар чай чок ужурашсымаза, аныяк удуртукчунуп дуйында төрээн чонумаанынан, ажыл-агыйынып байдалын каш хонук сонуургап көрүп, совхозтуң амыдыралында кандыг өскерлиишкиннер болуп турарын эвээш-биче дивейн билип алыр аргалыг болдум.

Аныяк директор эртен даңдары-биле, Хендергеки бүзээлээн бедик даглар баштарынга эртенги хүн караа дээп эгелээриндеп эгелеп, ажыл-агыйының, башкарылгазайгарылгазының кабинединге эгелеп алгаш, ишчи хүнче ыымнып кирер. Чалыы удуртукчунуп ажылындан көргеш, селгүүстеткен даамалдарга Арнак Чорбаа, Николай Кол, Андрей Владимирович Маады көргүзүп дузалашты.

Эртеминде суурнуп ниити байдалы-биле таныжып кергеш, Тываныстың ат-сураглыг чурумалдыг Азас хөлү кайы сен дээш Андрей Владимировичке үдедип алгаш үнүптүвүс. Адап-сурап, элгап ырлажып чораан чериис Азас заповедник база оон даамалдары Арнак Чорбаа, Николай Кол база хып дээн чалыы аныяк даамал Юрий Ак бисти уткып хүлээп алды. Өөредилгиг семинарны эрттирип турган үеэниде Ногаан-Хөлге барып, оон аржаныга айдызанып, солуп агаарлаашкынарны кылдывыс.

Хонук-хусаавыстың төпеннинге хомудап, катаа келгижеге байырлыг, бай орным Азас, оон эм-таннын аржаан-суглары дээш чоруп-тувус. Бистин турган үеэвисте биске агаар-бойдустуң өскерлирин, оон эрес-дидим чурттакчы чоннуп ажыл, амыдыралын таныштырып, ужуражылганы кылып, балык-байлап, кат-чимис болгаш ан-менин көргүзүп, селгүүстеткен даамалдарга Арнак Чорбаа, Николай Кол, Юрий Акка күрлак чедир мөгейип, үзүн назы назылап, кан дег кадыышылдыг, ажылыңнинге ам-даа эки чедиишкиниг болурун күзедивис. Оларга төрээн Тываныстың чугаалап хаммас бойдус-чурумалдыг Азас хөлүүстүң амыр-дыңын камгалап турар эрес-дидим кижилерге, Улуг ыдыктыг Далай-Ламаныстың чаяғаны мөргүл пому чалбарны бодаран-ла турзуп деп йөрээдивис.

База Республиканың башкылар билии бедидер институдунуп баштаар черинге, директору эш Михаил Васильевич Борбай-оол болгаш өөредилге эргелекчизи Лидия Васильевна Буторовакинага өөрүп четтиргенивисти, ол ышкаш бисти берге үеларде хей-аът киирип, эрес-шудургу удуртуп баштаан чораан башкыларывыс Саглаң Байкарасана Ангыр-оолга республиканың география-биология башкыларының мурнундан чаа эгелээшкиннерге өөрүп саза моон-даа соңгаар чаа-чаа чогаадыкчы эгелээшкиннерни корудар дээрзинге бүзүрел, өске-даа адырның башкыларын оон-даа солун өөредилгиг практика-семинарларны эрттирип организастаар боор деп идегеп, институттуң коллективинге чогаадыкчы чорукту күзедивис.

Александр КҮНЗЕК.
Тес-Хем район.

Орук очериги

эвээш-биче чедиишкиннерни чедип ап бар чоруурун амыдырал көргүзүп эгелей берген. Аныяк директорнуп айтыырларны болур-чогуур-биле порт, үзе шиитпирлээри, өткүт, өде-чара айтыырыгларны тургузары, ажыл-агыйжы билдилиг ханылап кирери, совхозунуп экономиказы дээш сайгарлып-саарлып бүрү мергежин олурар.

Школа, институт соонда үр болбайн совхоз директорлаары амыр бе, аныяк директорнуп ажыл-чорудулгазында частыыглар турбайн канчаар. Кабинетке киирип келген ийи кижиде безин ийи амгы үткалыг чугула айтыыглар турар болгай, а Василийнин мурнунга будун совхозтуп, бердинген аныяк директор барын бадыткады.

6. ЧОРУП ТУРА...

Өгбе төөгүм Эзр-Хаайларның чурту Хендергеге кезек хонгаш, чоруп тура сагыш-сеткилим дойлуушкунуг, чараш-каас бойдус шыпкан, ажыл-ишчи чоннуг, аас-кежиктиг чедир үелиг малчын чурту шак бо черге янзы-бүрү айтырыы туруп кээп, шыы карыы бээр, ону шиитпирлээр үүлеин аная онаган.

Мөөн ажыл-ишчи кезек хонук хайгааралым, чоннуп чугаа-сооду, совхозтуп амгы байдалы — Хендергеде ылап дээн кызымак, ажыл-ижиңге чүлду-чүрээмнин бедик соонуургалын арттырып, анаа ынакшылым ам-даа киткен чоруурунга өөрүп арткан мен.

Олурупкан машинам, көргеш, магадап хаммас, хып дээн чалыы кыстарның хөрээн каастаан, борбалчыныаан эмиглери ышкаш, төрээн черинде хөректелдир тепкен турар Эмиглер дагларын эрте халдып орда, кезек каа тура дүштүвүс.

Карактарга Хуурактар ышкаш онза-солун ат-сыптыг, аас-кежиктиг, өзүп олурар хөй ажы-төлдүг, аллын холдуг Сотаа ашактын оглу Суге-Маадыр дег ус-шевер, ажыл-ишчи арга-дуржулгалыг чоннуг, ажыл-агыйнын бүгүле бар аргаларын ажыдыралга ажылдап чоруур кооператоржу Дагбалдай Доңгак ышкаш шудургу, кыымыр назын чок ишчилер, баштаа-биле бай, оюн-тоглаага ынак оозун чоче углаан уйгу чок Мерген-оол ышкаш чалыы келир аныяктарлыг... Хендергем чону көстүп келди.

Ырак эвесте доозуннадыр чал-чаа каржып эрткеннивис «чиик-кара» карااнадыр чөлзип бар чор. Ында Хендергенин аныяк директору ажыл-ишчи чоруун чогудуп, эдлеглиг үүле-хөрээн бүдүрүп бер чорууру ол.

Чонуп Сар-дыр, черин бар-дыр, чоруун чогуп, ажылдап-ла кор, аныяк директор. Хендерге чону чаагай чолдуг, чазык чанныг, байлак черлиг, баштак чоннуг, ишчи уктуг, идегелдиг салгалдыг кайгамчык чер боор деп бодалдарга алзып, чоокку үеде катап база ужурашкыже деп бодал-биле машинага олуруптум.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

УРУ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Сөөлгү үеде Саян-Шушенск заповедниктин девискээри апарган Уруга хамаарыштыр материалдар ол-бо солуннарга удаа-дараа үүнүп, ол дугайында чугаа радиога, телевиденнеге, чон аразында болганчок-ла көдүрүп кээп турар апарган. Ол чугаа бедизебедизе Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Совединиң деннелинге чеде берген. Эн ылангыя Ишкин, Сүт-Хөл чоок-кавызының чурттакчылары Уруну заповедник девискээри кылганынга, Уру аржаанга кирер дээн кижилерни эрттирбейн азы төлевирлиг эрттирип турганынга таарзынмайн, заповедник кылган соонда, ук черде балык-байланың, ан-меннин эвээжээнинге хомудап турарлар.

Уруга хамаарыштыр үнген чамдык материалдардан үзүндүлерни номчуп көрээлиңер: «Улуг эмчилерге шинчилеримге, узун хуусаалыг эмнедир кылдыр чыттыр бижипкен чүве. Эмчиге-даа барбайн, Уруже ажа берген мен. Аржаанга кирген соонда, ол чылын аарываан-даа мен. Үш чайын анаа улаштыр кирдим. Бөгүнге чедир чангыс-даа катап бюллетеньеведим» — деп, Ак-Довураак хоорайның чурттакчызы Чамыян Ондар бо чылдың август 15-те үнген «Ленинчи орук» солунга бижээн. Шынап-ла, Уру аржаанның эм-сагаан, домсагаан шынары бүгү Тывага шаг-төөгүден билдингир. Кижилер анаа кирип, кадыкшылын экижидип, сегип келген. Эмчилээри, курорттаары берге апарган бо үеде аржаанның ужур-дүзазы улам улгаткан. Ынчангаш кижилернин Уру аржаанга хамаарышкан, оон-биле холбашкан хемчеглерге, болуушкуннарга, чугаа-соотка кичээнгейлин кончуг апарган.

Уруга хамаарышкан болуушкуннарның бир талазы болза, оон девискээрин, ылангыя Ишкин, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл чурттакчылары ада-өгбелериниң чурту, шаг-шаандан тура тываларның чурту деп санап турарлар. Анаа бадыткал кылдыр ук чернин аттары шупту тыва болганын, анаа чурттап чораан кижилернин эм-даа барын, Уру Тываның девискээри турар шагда, кызыгаар байзалары каада-каада турганын безин айтып турарлар. «Ишкин» совхозтуң директору Найдан-оол Ондар 1989 чылда республиканың Дээди Совединиң даалгазыбиле бөлүк кижилер эдертип алгаш, Уруга барып чораан. 1992 чылдың апрель 2-де үнген «Шын» солунга парлаттынган «Байза барымдаалар болза...» деп эгелиг чүүлүнге Уруда черлериниң тыва аттарын адап, анаа кымнар чурттап чораанын, олар кымнарыл, амгы үеде кайда чурттап чоруурларыл дээрзин дыннадып, кызыгаар байзаларының каада турганын безин айтып бижип турар. Оон бижээнин-биле алырга, Сүт-Хөл кожуунун тос дугаар арбаны Улуг-Уруга турган. Тыва биле Россия аразында кызыгаарга хамаарыштыр ол мындыг бадыткалдарны бодунуң ол үүлүнге киирген: «Самынаның Дөш-Бажы деп черге оваа кылгаш, байзаны анаа шанчып турган. База бир кызыгаар демдээ Хөнээн тайгазындан баткан Ак-Самына деп хем унунда, үш дугаары —Улуг-Хемни куду бадарга, Бичe-Урунун аксынын адаанда Согар-Даш деп черге турган. ГЭС тудуптарга, суг көдүргеш, ол байза суг адаанда барган деп «Ишкин» совхозтун малчыны, ончы Дамбыйоол Ондар чугаалап орар...» Уруларга чораанының түнелин автор мынчаар бижээн: «Уруларга чораанывыстың дугайында документилерни республиканың Дээди Совединге киирген чүве. Оларны канчаар көргени бо хүннерге чедир билдинмес».

Чамдык изиг эштер Урунуң Саян-Шушенск заповедниги девискээри апарып, Красноярск крайга хамаржы бергенинге бедик албан-дужаал эдилеп чораан эштерни-даа буруудадып турар апарган. Үстүне адын адаанын Чамыян Ондар «Киленниг хомудал» деп эгелиг үүлүнге: «Сүт-Хөл чону Урунуң девискээрин Красноярск крайга белекке халас берген даргалар Г. Ширшин, А. Шаалы олардан айтырыг салып турары кончуг шын. Мен бодаарымга, бо херекти судка берзе эки...» деп база бижээн. Парлалтага мындыг буруудадыышкынарның үнүп турар апарганы Уру девискээринге хамаарыштыр байдалдың улам чидиглеиин олурарының демдээ-дир.

Уру девискээринге хамаарыштыр айтырыгларга Ишкинин чону кончуг идепкейлиг болуп турар. Ол совхозтуң ажыл-ишчилери Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министри Д. Х. Ооржакка ажык чагаа бижип турганнар: «Ол дээрге бистиң шаг-төөгүден бээр амыдыраппчурттап, мал-маган өстүрүп келген, бодувустун-на чердевискээривис-тир. Ону еске кижилер кара туразы-биле ээлеп, заповедник кылып алганынга, бистин мурнунда турган даргаларывыстың ол черни Красноярск крайга берип, девискээрни садыпканынга кажан-даа удур бис. Ынчангаш бо талазы-биле болуустун бодал-хомудалдарывысты хуралдарга ам-даа көдүрүп, солун, сеткүүлге бижиирин уламчылаар бис...» деп бижээш, бо айтырыгны шыңгыы чугаалажып, Уру девискээрин оларга эгидип бээрин дилээн.

Тываның экология министри чер-чурттуң девискээринин бойдузунун камгалалынга хамаарыштыр айтырыгларны шинтпирлеп болбайн канчаар. Ынчалза-даа Уру девискээрин Ишкинин чонунга дедир эгидип бээри кызыгаар айтырыы-биле холбашкан, ынчангаш ону үүлге Тыва Республиканың Чазааның-болгаш Дээди Совединиң күжениишкини-биле шимчедир болур. Уру девискээри-биле холбашкан айтырыларга республиканың Экология болгаш бойдус камгалалының министерствозу кандыг-даа кичээнгей чок арттырып каан деп чугаалап болбас. Бо талазыбиле ажылдарны бодунуң шаа-биле кылып чорудуп турар. Уру аржаанын чазгайжыдар, анаа шоргалар, майгыннар орну белеткезин, аржаанчыларның оттулар ыяжын баш бурунгаар курлавырлаар дээш, оон-даа өске ажылдарны кылын дээш, Тываның Экология министерствозу Саян-Шушенск заповедниктин агар санынче 30 муң рубльди шилчиткен. Бо дээрге кылдыныл турар ажылдардан чангыс чижектир.

Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннар, ында ажыл-агыйлар кижилер Уруга шаптык-шаптараазын чокка дыштанып, эмненип алзын дээш чонну аржаанче эрттириниң чурумун тодарадыр, аржаанга кижилернин чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш заповедниктиң удуртулгазыбиле ужуражып, кады ажылдап, хемчеглерни алыр турган.

Уру девискээринге заповедник тургускан соонда, ында ан-менин, балык-байланы заповедниктин бодунуң ажылдакчылары, Красноярск крайның талазындан кээп турар кижилер кырып каапкан, амгы үеде ан-мен, балык-байлаң мурнунда турганындан оранчок эвээжээн дээрзин Уруга чораан кижилер чугаалап турарлар. Ол ылап-ла ындыг бе деп чүвеге харыыны заповедниктиң ажылы дээш харыысалгалыг ажылдакчылар, бистин республиканың органнары-даа дорт харыы бербээн, байдалды хынаваан болуп турар.

Уру девискээри Тыва биле Красноярск крайның аразында маргылдаалыг айтырыг болу берген дээрзин чон аразында чугаа-соот-даа, парлалтага үнген материалдарда херечилеп турар-дыр. Ону шын шинтпирлээриниң, өйлээриниң талазы-биле хемчеглер алыр үе келген хевирлиг. Ол чогумчалыг шинтпирлеттинип болур дээрзинге ынанырының аргазы тыптып келген.

«Россия Федерациязынга күрүне-девискээр кызыгаарлаашкынының талазы-биле шилчиишкиниг үени тургузарының дугайында» РФ-тың Хоойлузунга Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин ат салган болгай. Ук хоойлунуң бирги үүлүнде шилчиишкиниг үени 1995 чылдың июль 1-е чедир доктаадыр, ол үеним иштинде маргылдаалыг болуп турар девискээр айтырыгларының талазы-биле хоойлу-дүрүм болгаш организастыг айтырыгларны белеткээр саналдарны РФ-тың Чазаанга киирер деп айытқан. Ынчангаш бистиң Республиканың Чазаа болгаш Дээди Соведи Уру девискээринге хамаарыштыр айтырыгны Россия Федерациязының Чазаанга киирип болурунуң аргазы бар апарган-дыр.

Шангыр-оол СУВАН.
Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация киллизиниң начальниги.

АВТОБУСТАР ЧОРБАСТААН

Хүндүлүг редакция- Сентябрь айдан эгелеп Кызыл—Кур-Чер — Шамбалыг суурлар аразынга чоруп турар автобустар чорбастаан. Кызылдан кээп турган автобустар түгле «Тиилелге» совхозунун төвүнге чедер апарды. Шамбалыг суурже автобус чорбастаанының чылдагааның айтырарга, орта харыы бериптер кижи-даа чок боор чүве-дир. Автобус чолаачыларындан дыңнаарга, «Шамбалыгже орук багайдыр» деп чаңгыс харыы берип каар.

Шамбалыгже автобус чорбайн турарындан ынай-бээр аргышкан чон эрткен-дүшкен машиналар дозуп турар. Шамбалыг суурдан өске черлерже аргыжары оон-даа берге. Ынчангаш тараа, силос сөөрткен машиналарга улуг орукка чедиртип алгаш, 2-3 шак дүргузунда эрткен-дүшкен машиналар дозуп түргаш, арай деп-ле Кызылга келип-дир бис. Ларыг-аржык, кырган, ажытөлдүг кижилерге бергези-ле кончуг-дур.

Шамбалыгның чонунун мынчаар бергедеп турарын «Шамбалыг» совхозтун директору, тус чер чагыргазының даргазы болгаш көлээ Сөвет даргазы чүүлү деп бодап турарлар ирги?

Ч. КАРА-САЛ, С. ОНДАР, А. ООРЖАК болгаш өскелердаа.

РЕДАКЦИЯДАН: Шамбалыгжыларның шак мындыг дүвүренчиг чагаазын алгаш, Кызылдың пассажирлер арыштырар автобүдүрүгезиниң база Кызылдың автовокзалының удуртукчуларыбиле харылзаштывыс. Пассажир АТБ-зинин начальниги В. Бойко эвлүгелиг шөлээзинде, оон орнунда артып калган кол инженер Г. Тутатчиков шөлээден чаа үнүп келдим, чүвениң ужурун эки билбейн тур мен деп харыы берген. Борта чедип келиннер, оон сайгарып көөр бис деп каан ол-ла. Чонну ынай-бээр аргыштырар дээш, автобустарны чагыдып ап турар чер Кызылдың автовокзалдар болгаш пассажирлер аргыштырар автостанциялар каттыжыышкыны болгай. Оон мындыг харыны алдывыс:

— Шамбалыг суурже автобустар сентябрь 5-тен эгелеп чорувайн турары шын. Пассажир АТБ-зинин начальниги В. Бойконуң бисче чоруткан чагаазы бар. Ында мынча дээн: Кур-Чер суурбиле Шамбалыг суур аразында орукту чамдык черлери үрелип калганындан, сентябрь 5-тен эгелеп автобустар түгле Кур-Чер суурга чедер. Мындыг чагааны пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң начальниги 1992 чылдың сентябрь 4-те чоруткан.

Силернин хомудалдыг чагаанарны сайгарып көөрүүскe мындыг болду, шамбалыгжылар. Борта чүүү немеп болурул? Шынап-ла, совхозтуң ажыл-ишчилериниң аргыштырылгазын экижидер деп бодаар болза, «Шамбалыг» совхозтуң база тус чер чагыргазының удуртукчулары бодуңуң девискээриниде үрелген орукту септеп-селип алыр талазыбиле боттуг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

ӨӨРҮШКҮВҮС — АВАВЫС

Чеди кыстың, ийи оолдуң төлептиг иезин, бистин ынак ававыс Молур Көк-Хунаевна Ондар октябрь 11-де 60 харлаар. Бистиң ачавыс Дамчай-оол Хунаевичбиле чурттап келген дөртен чылдарының дургузунда олар чүүү көрбээн дээр, ынчалза-даа өөрүшкү черле кажан-даа хөй турган деп санаар бис. Бистиң тостун өөрүшкүвүс база оларның өөрүшкүзү-ле болгай. Ававыс «Шамбалыг» совхозка хөй чылдар дургузунда мал эмчизи бооп ажылдап келген кижи.

Ынак ававыска 60 харлааны, өг-бүле тудуп, ие болганының 40 чылы-биле сеткиливистиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, бистин шуптувусту чырык чер кырынга чаяап, чылыг хойнунга өстүрүп кааны дээш өөрүп четтириишкиниң бүгү-ле бар чылыг, чымчак сөстерин илередип, үүден артык аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис!

Уруглары: ТАНЯ, ОКА, ЧАШ-УРУГ, ЧЕЧЕК, САЛБАК-КАРА, БИЧЕН, ОКСАНА, САЙЛЫК.

ЫНАК АВАВЫСКА

Бистиң эргим хүндүлүг, ынак ававыс Тюлюш Эренчиновна Сендин октябрь 11-де 80 харлаар. Чаа-Хөл районуң Чаа-Хөл суурда өд чурттап орар. Ававыс, ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг, чонунга хүндүткелдиг кижи. Үш оолду, үш кысты эриг баарлыг эргим ававыс өстүрүп, кижизиткен. Бистер ававыстың ачыбуянында ону дээп салгаан болгаш амыдыралчурттаалгавыс багай эвес, эртем-билиглиг, ажытөлдүг, омак-хөлүг чурттап чору бис. Ававыстың уругларының уруглары шупту-зу алдан ажып турар.

Ынак ававыс Тюлюш Эренчиновнаның төрүттүнген хүнүнден бээр 80 чылы болуп турары-биле холбаштыр бистер шупту өөрүн дамчыштыр изиг байырны чедирбишаан, чаатай калыышылы, ам-даа үр чылдарда бистиң сүмелекчивис болувусунуң йөрээн, күзээш, сөөн ачы-авыралын, буянныг чаатай хөрээн дээш черге чедир мөгейин тур бис, авай!

Оолдары, уруглары: ИРИЛ-ООЛ, КИИР-ООЛ, ТАМАРА, ЮРА, ВЕРА, МАРИЯ, күдээлери, кезээттери, уругларының уруглары шупту 64 кижи.

КЫРГАН-АВАВЫСКА

Монгун-Тайга районуң Меген-Бүрөкде чурттап чоруур хүндүлүг кырган-ававыс бо чылдың октябрь 10-да 70 харлаар. Ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүргеш, оларның келир үезин дээш үргүлчү сагыш салып чоруур кырган-ававыс Маш Ламаевна Хертектин төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип олур бис.

Кызылда чурттап чоруур уругларының уруглары: СОЛАНГЫ, БОРИС, ДОЛААНА, ЛЕНА болгаш уругларының уругларының уруглары: МЕНГИ, ХЕРЕЛ.

ХҮНДҮЛҮГ АЧАВЫСКА

Бистиң хүндүлүг ачавыс Маадыр-оол Амыргатович Хертек октябрь 10-да 50 харлаар. Ол төрээн суурда — Кара-Хөлге 32 чыл дургузунда чолаачылап, өскелерге үлегерлиг, кызымак ажыл-ишчи деп санаалын келген. Бо хүнерде ачавыс арат ажылагыйы турғузуг, малчыннаар деп турар. Ынак ачавыска кан дег кадыкшылды, ажылижинге улуг-улуг чедишкиннерни, ниитизи-биле үүгле экини күзедивис.

КЫЗЫЛДА УРУГЛАРЫ.

Тыва чечен чогаалдың программазынга хамаарыштыр бодал

БУДАВАЗЫН СҮМЕЛЕДИМ

Башкылар билиг бедидер институтуң тыва дыл, литература кафедразының улуг эртем ажылдакчыларынга, чечен чогаал башкыларынга болгаш терминология комиссиязынга программа, өөредилге ному, методиктиг сүме болгаш тыва дылдың таблицаларының автору, хоочун башкы Дудаа Ооржактың 184 дугаарлыг «Шынга» сентябрь 28-те «Тыва литератураның чаа программазынга хамаарыштыр» башкыларга сүмезинде чазыгларны мынчаар эдерин сүмеледим:

1. Украин чогаалчы Н. Манаенховтуң «Тыва эки турачылар дугайында балладазын» И. Кузнецов «Саяндан Ровно чедир» деп документалдыг тоожузунда киирген, а 1989 чылдың программазынга ол балладаның авторун номнуң автору-биле солуштур парлаттына берген, а класстан дашкаар номчулгага шуут киирбээн, ынчангаш ук чогаалды өөредиринге будулбазын сүмеледим.

2. Терминология комиссиязы «литература» деп сөстү «чечен чогаал» кылдыр чурумчударын үевис негеп келген.

3. Кандыг-даа кафедраларга «бичин болгаш улуг эртем ажылдакчызы» дээр, а «улуг башкы» дээрге тыпсыр ат-тыр, ынчангаш Республиканың Башкылар билиг бедидер институт «улуг эртем ажылдакчызы» биле «улуг башкыны» будавазын сүмеледим.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.

Улуг-Хем район.

ПХЕНЬЯН. КУДР-ниң найысылалының чурттакчыларының дыштанырынга ынак Тэсонсан дагда бойдус-чурумалдыг парк зоназында 230 метр дурттуг канат демироруун ажыглалда киирген, ол орук чуртта бир дугаар бооп турар. Канат оруу Дочхон деп хөлчүгеш чоогундан эгелээш, кашпалга чергелештир өскээш, даг бажында кылымал хөөлбек чанынга чедер, ийленчээ 32 градус оруктун ниити көдүрер бедии 100 метр. Пхеньянчылар болгаш найысылалдың аалчыдары канат оруу-биле үнгеш, дарп балыктың хөөлбек чоогунда селгүүстээр, даг сувурунде чоок-кавыны ; соңуургап хайгаараар аргалыг. Канат оруунга чедир найысылалдың метрополитенибиле чедип алыр.

СОФИЯ. Дунай хемниң ортумак деннелинде рекордтуг сыыгаашкыны демдеглеттинген — ортумак хемчээлден 52 см кудулаан. Ындыг түнелди болгар Русе хоорайның суг деннелиниң доктаамал хайгааракчылары үндүрген. Шак ол хире сыыгаашкын сөөлгү 114 чыл дургузунда демдеглеттинмээн. 1990 чылда Дунай хемниң суунуң эң сыыгааны 52 см. түргаи.

Суг сыыгаанындан хем пароходствозу бергедээшкиннерге таварышкан. Ол хоорайда суднолар доктаар черлериң бирээзи шуут ажылдавастаан. Ол чоок-кавыла 50 хире, колдуунда хөмүрдаш чүдүрген суднолар шимчээр харык чок турупкан. Бир эвес, суг деннели көдүрүлбес болза, Русе-Изток ТЭЦ энергия бээр аргазын ышкынар, чамдык будүрүлгелер ток чок артар.

ЛУСАКА. Сөөлгү 50 чылдарның дургузунда кеступ көрбээн улуг кандаашкын Африканың мурнуу чүгүнде бо чылын демдеглеттинген. Ол чоок-кавы девискээрлериң чурттакчы чоонуңдан ак-тыда савиналарның дириг амытаннарынга база улуг халапты таварыштырган. ЗИАНА агентилелдің дыңнатканын өзүгаар алырга, Зимбабвенин национал парктарында хүн бүрүде суг болгаш чем тыпшаан 200 аңгы хевирнин дириг амытаннары болгаш куштары өлүп хорап турар. Агаар-бойдустуң берге байдалдары чамдык дириг амытаннарның амыдырал байдалын безин өскерткен. Чижээ, кажак шагдан кат-чимис, үүш-дазыл чеминиг боон келген сарбашкыннар хенертен дириг амытаннарже халдап, оларның эдин чиир апарган. Кедээ ажыл-агый фермаларының девискээрлериниче бөлүк-бөлүү-биле халдап, даргаа, өскү, хаван ышкаш малларны түдүп чип, харын-даа кижиже халдаар чыгыы апарган.

(РосИТА-СЧТА).

Парлаттынмаан шүлүктерден

1. ЧӨЭРЕННЕР

Шаттыг хову бүргей
оттаан
Сарыг-ла хоор
чөэреннериин
Чаражын!
Чиргилчинин хөлбеннедир
Чидип маннаар
челижиниин
Дүргенин.
Челип маннап, дезип чоруур
Чөэрен аңнын оожургал чок
Салымын.
Аңчыларның октарындан
Анайларын дуглай маннаар
Кээргенчиин.
Хоюп дескеш дескиннип кээр
Кодан чөэрен сонуургаачал
Хоранныын.
Кокай буттуг аңчылардан
Кончап ырап, дезип чорзун,
Өршээзин!

2. ТАРБАГАННАР

Даглар эдээ хову шөлге
Даалыктадып халдым
чордум,
Үнгүрлерден тарбаганнар
Үнүп келгеш, харап орлар.
Эртип чоруур чорумалды
Эндээ танып, сонуургаан
дег,
Ийи буттап туруп келгеш,
Идээргексеп эзрер болду.
Кадар сиген аразынче
Калбаш кылдыр чыда
дүшкеш —
Бызаа кежи тулуп хап дег,
Мындыңнадыр
маннашкылаар.
Үнгүрлериң аксын орта,
Үнмерлежип чыглы бээрге,
Хову чериң кем чок аныын
Кончуг чаптап кээргеп
турдум.

3. КАЧЫКТЫҢ ДАГЛАРЫНДА

Качык хемниң кедээзинде
Кадыр дагның хөвей аны —
Черин каастап оттай
бээрге,
Сеткил өөрүп ырлай
каптым.
Одагалыг баштыңчызы
Оожум чоргаар
хайгааралда—
Хола-биле шүткүп каан дег,
Хорум даштан харап турду.

Алексей АРАПЧОР.

Хомудалдыг чагаалар

АКЫВЫС ХАРААДАНЧЫГ-ДЫР

Өскүс артары дээрге эгиттинмес эн-не улуг когарал-дыр. Шак бо бижээн материалымны суурумда өскүс арткан чиирбейлер дег чаш дуңмаларымга адрестеп орарым бо. Оларның аас-кежиктиг чуртталгазы бир чыл буруңгаар үстүп, өөрүшкүнү бачыттыг кара хол үзе шаапкан.

Болган херектин ужурун тодаргайлаарга мындыг: 1991 чылдың сентябрь 27-де Кара-Чыраа суурга бистин ынак акывыс, бир кыстын, үш оолдун адазы Михаил Херел-оолович Ондарны ол-ла суурнуң чурттакчызы Константин Куулар дээрзи бижектеп өлүрүп каан. Кончуг-ла хомуданыг болду, аар ажыг-шүжүгге таварыштывыс.

Акывыстын амы-тынынга четкен өлүрүкчүнү мынчага чедир, бир чыл ажа берди, шиидери-шинтпези билдинмейн турар. Бо херекти сүржүп ачавыс барбаан, четпээн албан черлери-даа чок деп сөглээрге четчир, административтиг органнар оон кандыг-даа түнел кылбаан.

Бо херекти Сүт-Хөл районнуң истелге черлери саададып турар деп билип турар бис. Оон чылдагааны чүдел, каржы кем-херекти үүлгеткен кижини чүге мынчага чедир шинтпейн турарыл? Маная харыны бээрин Сүт-Хөлдүң суд, прокуратура, милиция органнарындан, бо районду харылап турар Кызылдың харысалгалыг ажылдакчылардан негеп, дилеп тур бис.

Чимисмаа ОНДАР.

ҮҮЛГЕДИКЧИ ХОСТУГ ЧОРУУР

Бистин ачавыс Василий Хуурак эрткен чылдың август айда Таңды районуң Бай-Хаак суурга дерзин өлүрүкчүнүң холундан барган. Мен, үш бичин дуңмаларым өскүс арткаш, аас-кежик чок, мунгаргай, түренги чурттап чор бис.

Ынак ачавысты өлүргеч кижиниң хостуг ажылдап чурттап чоруур дээр-дир. Ол дөрт ажы-төлдүг, олар ачаавазы-биле кады омак-хөлүг, аас-кежиктиг чурттап орарлар.

Бистин ававыс ачамның хөрээнин дугайында Бай-Хаакка, Кызылга барып, ону харылап турар даргалардан айтырган. Ынчалза-даа чүүдаа чедип ап шылаваан. Ону барымдаалап көргеш, ачамның өлүрткениниң чылдагаанының дугайында тайылбырны бээрин Таңды районнуң прокуратура, шагдаа ажылдакчыларындан дилээр бодал-биле моңу солунче бижидим. Солун дамчыштыр, азы чагаа-биледаа харылап берзе ажырбас.

Айлан ХУУРАК.
Улуг-Хем район, Хаймракан суур.

ДОҢУП-ДОЖАП, МОГАП-ШЫЛАП...

Оон эрткен оруу узун. Кара чажындан назылап кыыыже чедир кылбаан ажылы чок, көрбээн чүвези чок. Арбан, сумудан, артель, колхозтан совхоз чедир хөй-ле ажылды төрээн совхозунуң хөгжүлдези дээш ажылдап чораан, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Ынчалза-даа кады кырааны-биле чай безин чок, ажытөлүнге, оларның уруг-дарының сагыш човаа, оларны характап-хайгаараар дээш хүннер эрткенин безин эскербейн баарлаа.

Ол кара бичезинден тура аңнаар, балыктаар, хире-хире оозун сактып келгенде кырган бодуу хейде-ле кыдыы арыг нити кирип, бодун алаактырып аар. Оон Азас хөлге аныяандан кырыыже чедир балыктап келгенин утпаан мен.

Кызылдан-даа, райондан-даа келген эш-өөрү оон бажының ою: эртпес, ону албан эдертип алыр.

Дайын чылдарында Тожунун ан-меннин эдин дузаламчыга дужаап, оон анаа киргеи үлүү улуг.

Тос ортулуктуг Тожу хөлде оон одаг кылбаан чери чок. Аннаар-меннээр чери Чинге-Кыр, Согундуруг, Азас-Хөл, Азас-Хөл Тоора-Хем аалчурттуу-даа ол, ажы-төлүн-даа өстүргеш чери ол. Ынчангаш ында-хаая ол шак мынчар бадыргылай каалтар: Доора-ла кыя-ла сагынмазым Тоора-Хем доорамчалыг Тогдук хүштар ужуп келгеш, Толуп чаяр Тоора-Хемим — даеш бадыра бээрге, хөрээ хозай берген ышкаш сагындырар.

Ол болза 1917 чылда чеди оолдун, кыстын ортуну бооп төрүттүнген Кол Шагдырович Найдан-дыр. Оон ачыяк чылдааны аар-берге, ядыыламык чурттаалгага эткен. Ынчалза-даа ол анаа ужуп-даваан.

Кол Шагдырович ужук-бижикке өөренип алгаш, чонну бижикке өөредиринге идепкейлиг киржип чораан. Арбан, сумуу даргалап, секретарылап, сөөлүнде намга кирип алгаш, нам эге организациязын секретарылап, хову, чылгы, мал, балыкчылар бригадириинге ажылдап чораан.

Оон улуг угбазы Тывага баштайгы ортумак эртемниг эмчилериин бирээзи чораан, оон бичези Адыр-Кежиг школазынга поварлап турган, ийи оол дуңмалары бирээзи— милиция шугумунга, бирээзи— «Тоора-Хем» совхозтун баштайгы агроному. Оларлар ам шуптузу пенсионерлер.

1958 чылда Оо-Тайгазынга чылгычылап турган, ол черниң балыктарының улуун магадап чугаалаан орар кижи. Оон бээр дыка хөй чылдар эткен. Ол балыктар дугайында сөөлүнде айтырарымга, Кызыл-Даштыг деп черни ажыдып турда, ынаар трактор-лут кижилер чугай-биле чазылдырып турган, узуткап каапканын чугаалаар болду.

— Азас-Хөлге колхозтун балыкчылары балыктап турдувус. Бистин планывыс 10 тонна дузаан балык. Бир улуг ортулукка кежээ балыктап турувуста, бир улуг балык туттуна берген. Хемелерни эрикке эжерге-даа хоржок, дедир тыпкын турар, эрикке чедир ам-даа орончок. Сугнуп дувүкде сайы көстүп чыдар чүгле чүглүг куш ужуп эртер — деп, ол чугаазын немеп кагды.

Бир-ле катап мындыг айтырыгны салдым:

— Машина-техника, ужар-хеме чок шагда аъш-чемин, далган-тарааны, бараан-саранны канчап чедирип ап турганыл?

— Транспорт деп чүве турган. Кижи бүрүзүнге ийи шанактыг аът турган. Туран хоорайдан сөөртүп ап турган бис. Хонар-дүжер черлерге өртээл бажыннар турган. Эрте келгеннери хос чер чок кылдыр эзлептер. Озалдаан улус дашыгаа одагланыл хонар.

— Ол дугайын сонуургадып чугаалап берип көрүнерем — деп диледим.

— 1949 чылда Адыр-Кежигге «Совет Тыва» деп колхоз тургустунган. Оон баштайгы даргазы Байыр-Белек деп кижи. Ол үеде аът-хөл чедиппес, бодуңуң хуузунда аъттары-биле шанактыг чорутар бис. Бир дугаар балык чорткаш, бергелерге таварып, орук-чирик чок черлерни кыштың соогунда бергедеп, доңуп-дожап, могап-шылап падын бараан бис. Сөөлүнде чүвениң аай-бажын билир апарганывыста од дег солун ажыл чок ышкаш сагындырар. Одаг бүрүзү катыг-хөглүг, чернин ыраа-даа, кыштың соогу-даа шаптык болбас.

Эртен эртежик турган, аът-хөлүвүсту ап чораан сулавыс-биле чемгергеш, боттарывыс аштанып-чемненип алгаш, чоруур деп баарывыска, бир ажнвис пажын тутканы, сугже кылаштап каар чаныг кижи.

— Ол чүге ындыг кижил?— деп айтырдым.

— Оожум, чорук чорааш улус хайындырган шайны манаар, хайның турган шайны черле кагбас дээр. Далашкаш канчаар, колхоз ажылы төнер эвес дээш, аъттарын шанактының эгелээр ирей болгай. Оон ол чаңчылынга өөренип калган бис.

Туран биле Тоора-Хем аразынга чеже аргыдаан дээр. Авырал аттап чеже ашпаандуңнаан дээр.

Бир-ле катап «Өөх колхоотан аъттар алыр дээш чорупкан бис—деп, ол чугаазын уламчылады.

— Даргавыс Бараан Дажырган чүве. Ол колхозка чеде бээриинске, дугуржуп каан ёзугаар эртенинде 40 хире аътты кажаадан үзүп турувуста, бир кула аът кажааны ажа халып чыдырда, сыдымнааш, өлүрүп тум, Аът сөөрткеш, ынай болган, улус салывыт дээрге салбаан мен. Чыраа кажааны буза сөөрткеш, 100 метр хире сөөрткен. Аътты салыптар часкан мен. Оон ол аъттарывысты онча-менди колхозка эккеп дужааган бис. Тожу оглу сыдым чайып билир деп чүвени анаа көргүскеним ол — деп баштактанып чугаалады.

Кол Шагдырович пенсия үнериниң мурнунда совхозтун бензин кудар черинге ажылдап турган.

Кол Шагдыровичниң кадыкырааны Бараан Чудурукпановна аллар-сураглыг хөрээжен ачыларының бирээзи. Ол Ленин орденниг эдилекчиин.

Олар ийи оолдуг, бир кыстыг. Олар төрээн суурунда чолаачы, мал эмчизи, тракторист болуп, төлептиг ажылдап чоруурлар.

Ол кырганнарга аас-кежикти, кан дег кадыкшылды күзевишаан, оларның мурнунга мөгейдим.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 57-ги сезонунуң ажыдыышкыны

АЖЫДЫЫШКЫН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Бөгүн, октябрь 9-та, Тыванын Күрүнеин В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынын 57-ги сезонунун ажыдыышкыны делегейде сурагжаан кыргыс чогаалчы Чингиз Айтматовтун чогаалын ёзугаар театрнын кол режиссёру, Тыва Республиканын алдарлыг артизи Ирина Лопсанның тургусканы «Чингис-Хаанның ак булуду» деп төөгүнүн болгаш амгы үеним эң чидиг айтырыгларынга тураскааткан шинзи-биле эгелээр. Ажыдыышкынның бүдүүзүнде республиканын улуг чогаадыкчы коллективинге баргаш, «Бөгүн театр болгаш театр уран чүүлүнүн дугайында чүү бодап чор силер?» деп чангыс айтырыгны элээн каш кижиге салган мен. Оларның харыыларын дараазында согуургаттым.

Светлана АЙЖЫ, театрның директору:

— Ийи удуртукчу дугайында тоолчургу чугаанны бодап олур мен. Бир удуртукчу улуг чоорганны үзе кескилээш, кижилерге үлеп берген, олар ону алгаш, өөрүп сактып чоруур чүвелиг болдувус деп амырап турган. Өске удуртукчу өске чоорганны кымга-даа бербээн, кижилер ону артыктап, шүүмчүлеп турган. Ынчалза-даа берге үелер чедип келген. Ынчан ийиги удуртукчу шыгжап каан чоорганын ужулгаш, бүгү кижилерни шуглап, баштайгы удуртукчунун үлеп бергени кескиндилерин чоорганга улай даарап, кижилерге эргежок чугула чылыгны берген. Амгы берге үеде театрның «чоорганын» ынчаар ажыглап, бүгү коллективке чогумчалыг байдалдарны чедип алыр дээш хөделир, бо үеде театр директорунун сорулгазы ындыг деп бодаар мен.

Ирина ЛОПСАН, театрның кол режиссёру, Тыва Республиканын алдарлыг артизи:

— Мен аарып турдум, ынчалза-даа сегип келдим, ол аразында бистин артистеривисте улуургаар, бот-тогдунар, азырадыкчы хөөнөр улуг-дур деп бодап кагдым. Чогаадыкчы кижи бүрүзү сорулгалыг болур, оон чаалап алыксаар делгемнери бар, ынчалза-даа ону чедип алырының боттуг оруктарын бодаза чогуур. Мен ам-даа хөй ажылдаар мен, чедер дээн кол сорулгамны черле утпас мен, ынчалза-даа амыдыралдың боттуг үндезининерин барымдаалавас болза, чүве үнмес деп ыяк бүзүрээр мен. Коллективти бедик сорулга-биле хаара тудар херек, оон иштинде дүш болган бөк кижилерден шинтпирлиг-биле ангыланыр херек.

Синн-оол ОЮН, режиссёр, Россия Федерациязының алдарлыг артизи:

— Керээ-биле ажылдаар системаны театрга херек кырында боттандырары чугула. Чамдык артистер керээлерни номчуп танышпайн, каран шимгеш, ёзу барымдаалап ат салганын билир мен, оон ужурунда керээлиг ажылдың харыысалгазы кончуг эрегей болуп турар. Мен боттуг керээ-биле тодаргай харыысалгалыг ажылдаарын күзээр мен.

Алдын-оол ДАРЖАА, шии чогаалының редактору:

— Тыва авторларның шиилери, оларның бижиттинген деннели эң берге айтырыг болуп артышаан турып турар. Чаа байдалларда авторларны режиссёрларын күжү-биле өрү «сөөртүп», шиилерни чедир кылгаш, сцена кырынга ойнаары болдунмас болуп бар чыдар. Ындыг болганда чангыс кедилиг орук—авторлар-биле чагыг-керээлерни дораан чарары. Ол дугайын хейү-биле чугаалажып турар бис, ынчалза-даа тодаргай автор тодаргай тема-биле чедип кээрге, айтырыгны шинтпирлээри бергедеп, немелде айтырыглар тургустунуп турар. Ынчангаш шии чогаалын бижиири амыдыралчы чагыгның эвес, а согур дүш болган энтузиазмнің хөрээ болуп биезки-ле хевээр артып турар.

Хертек ШИРИИН-ООЛ, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, республиканың Күрүне шанналының лауреаты:

— Мен «Шын» солунга негелдеп эгелээр бодап тур мен. Чүл дизе 1991 чылдың Күрүне шанналының лауреаттарының дугайында дыннадыгны парлап турган, культура сайыды, кол режиссёр дээн ышкаш даргаларның адын адааш, артканнарын «оон-даа өскелер» деп парлаан болгай. Ол шын эвес.

Театр сезонунун ажыдыышкынынга Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот», Екатерина Танованың «Туттурбайн чорза-чорза...», сураглыг артистер Николай Кысыгбай биле Александр Лаптанның очулдурганы К. Гольдонинин «Ийи кожайның чалчазы» болгаш өске-даа шиилерден ангыда, делегейге бистин Тываны алдаржыткан кино болгаш шии артизи Максим Монгужукович Мунзуктун 80 хар харлаанынга тураскааткан улуг чогаадыкчы кежээни эрттирери база планда көрдүнген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кижилерниң кара күжү-биле чедип алган хавыязын денге көөр, оларны алаадаан херээ чок болгай. А бистиң театрның артистериниң чогаадыкчы ажылынга хамаарыштыр харын ындыг алаалашкын кылыры тоң чүүл, амыдырал ынчаар негеп келген. Чогаадыкчы ажылынга сонуургал чок кижилерни бир янзы көөр, олардан шинтпирлиг-биле чарлыр херек, олар боттарының талантызын өске ажылга шенеп. Черле ынчаш моон соңгаар кызып ажылдап чоруур эвээш санның бөлүктер болуп алгаш, чон мурнунга бараан болуп, бир янзы ажылдай бээр боор бис деп бүзүрээр мен, ынчан ажыл шагы, шии белеткеп үзер, ажык чок черге өөрүн манадыр кижилер бергедээри чугаажок. Театрның келир үеин күш-ажылдың сагылгачурумун шыгыырадырында деп бодаар мен.

Эзир-оол МОНГУШ, артист:

— Артист кижиде хөй чугаа үү боор, ойнаар, күүседир, көргүзер—оон чон мурнунга «дылы» ол-дур!

Театр сезонунун ажыдыышкынынга Виктор Көк-оолдун «Хайыраан бот», Екатерина Танованың «Туттурбайн чорза-чорза...», сураглыг артистер Николай Кысыгбай биле Александр Лаптанның очулдурганы К. Гольдонинин «Ийи кожайның чалчазы» болгаш өске-даа шиилерден ангыда, делегейге бистиң Тываны алдаржыткан кино болгаш шии артизи Максим Монгужукович Мунзуктун 80 хар харлаанынга тураскааткан улуг чогаадыкчы кежээни эрттирери база планда көрдүнген.

Сарыг-оол КУУЛАР.

НАМДАРДАН ОДУРУГЛАР

● 1935 чылда Тыва Арат Республиканың VIII Улуг Хуралы национал күрүне театрын тургузар дугайында шинтпирни хүлээп алган. 1936 чылда Кызылдың өөредилге комбинадының чанында национал театр студиязын ажыткан. Он кижи шылгалдаларны эрткеш, артистер болган. Ам театр 56 харлыг.

● 1940 чылда театр студиязын хөгжүм-шии театры кылдыр эде түргускан. ТАР Чазаның дилээ-биле ынчангы Совет Эвилелиниден театр уран чүүлүн хөгжүдери-биле режиссёр И. Я. Исполнев, композитор А. Н. Аксенов, капельмейстер Л. И. Израйлевич, балетмейстер А. В. Шатин, дирижёр Р. Г. Миронович чедип келгеш, улуг ажылды кылганнар.

● 1945 чылда Тывага түргустунган театр училищезин 85 сургуул дооскаш, профессионал артистер болган. Ада-чурттуң Улуг дайының төнген соонда А. Фадеевтиң «Аныяк гвардия», оон сөөлүредир Н. Островскийиниң «Кан канчап катканы» деп романнарын шинжидип тургускаш, чонга көргускен.

● 1951 чылда тыва шии артистери Н. Гогольдуң «Ревизор» деп шиизин көрүкчүлерге барааалгаткан түнелинде даштыкы, орус улустун болгаш совет классиктериниң шиилерин ойнаарынче орук ажыттынган.

● 1955 чылда тыва артистерниң аразындан бир-ле дугаар Кара-кыс Мунзук Россия Федерациязының алдарлыг артизи болган. Ол-ла чылын Ленинградтың А. Островский аттыг күрүнеин театр, музыка болгаш кинематография институдунун баштайгы тыва доозукчулары театрга ажылдап эгелээн.

● 1957 чылда Улуг Октябрьның 40 чылында театр коллективи Н. Погодиниң «Боолуг кижи» деп шиизин Иван Зобродин тургускан. Тыва театрының төөгүзүнде бир-ле дугаар Ленинин овур-хевирин Тыва АССР-ниң улустун артизи Олег Намдараа ойнап күүсеткен.

● 1990 чылда Сибирьниң национал театрлар фестивалы Кызылга, республиканың хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен.

САГЫШ ААРЫЫ

Чалыы оол Чайыр-оол удуур дээрге, уйгузу келбес, шаг-шинек чок, чамдыкта чүрээ дүргедээр, сагыжы бир-ле черже далажыр, аъш-чемге хөөн чокталып, харындаа арыып-доруп, баксыраа эгелээн.

Удуур дээш чыдып алгаш, бичин када хум кыынны бергеш улаарап-дембээрге тура халыгылап келир, чангыс черге олура албастаан. Алыс сагыжында саарзыктальп, кескү-хөрээн өйүп чоруур хемүр ышкаш кара даш апарган бодалдарын ол кымга-даа ыыттаваан. Бирде-бирде оон боскунга дүй чыдыкан соок даш улам-на ынайлап, ханылап киргеш, улуг-хырын дувунче кирип-ле чыткан ышкаш.

Бодунуң сеткил-сагыжын кымга-даа сөглевейн чажырын чоруурундан, оон чуга, чараш, ак арны саргарын, аарыгзый берген. Аптекадан чүлдүчүрек болгаш өске-даа сагыш-сеткил оожургадыр эм-тан ижип шаанга кирген. Оларның чаңгызы-даа дузалаваан. Ам канчаар? Чоок эжи, чангыс классчызы Улар-оол таваржып келгеш эжиниң ынчалдыр суларап, баксырай бергенин оон арын-шырайындаана билип каапкан. Эжиниң Уранмаа дээн чазык, чавгай, чараш, чалыы кыска күштүү-биле ынакшып турарын мурнунда-ла эскерип каапкан турган.

Ынчаарга Уранмаа соңгаар улуг хоорайда өөренип турар. Оон каш-ла хонгаш чанып келирин Улар-оол дыннаан. Ам-на Уранмаа чедип келирге, Чайыр-оолду аваа ужуштырар деп Улар-оол шиитпирлеп алган. Шынап-ла, каш хонганда, Уранмаа чедип келген. Улар-оол эжин эдертип алгаш, Уранмаа сугже чоруткан. Уранмаа бажыңында чазык, хөглүү кончуг олурган. Чайыр-оол-биле амыр-менди солушкаш, сандай салгаш, столче чалап, сүттүг, хоюг сарыг шайын кудуп, бөдүүнү-биле бар-ла аъш-чемин салып, хүндүлеп, амыдырал-чуртталга, ажыл-херек дугайында Чайыр-оол-биле чай аразында хөөрежи каапкан.

Уранмааның удур көргөн хоюг кара каактары, түн дег ак диштери, чойган ышкаш хөну сыны, чан аразын чава салган узун суук чажы, ниити боду Чайыр-оолду ала-чайгаарла эмнеп турганзыг кыынны келген. Кылан дээрде сылдыс ышкаш, оду хып турар каактарынче удур көрүпкеш, Чайыр-оол хөөредиг чокка, эстип-хайны бээр чыгыы болган. Чалыы кыстың сорунзалыы ол хире күчүкүштүг турган-дыр ийин.

Чайыр-оолдуң сагыш-сеткили ол хүнден эгелеп оожургаан, аъш-чемге кирип, удуп, дыштанып, арын-шырайы өң кире берген. Аваа ам кандыгдаа эм-танның хөрээ чок. Эктинден шой дег аар чүүктү ап каапкан ышкаш апарган. Артында-ла экти бедик, хөрээ хостуг, боску ажык ышкаш болу берген. Он иштинде мынчалдыр шүлүктей каапканын безин эскербейн барган:

Уранмааны көрүп каштың,
Уйгу-дыжым ам-на хаңды.
Чараш кысты көрүп алдым,
Сагыш-сеткил оожургады.
Уваа, элдептиг-ле чүве-дир ийин. Ынакшыл кандыг-даа эмчи-домчудан, эм-таңдан артык күштүг болганы ол-дур ийин. Сагыш аарыы деп чүве ол-дур. Мону бодап чорунар, аныяк өөнүктер. Чайыр-оол-биле Уранмааның изиг от дег ынакшылче кокпа оруу ынчалдыр изеттинген.

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

МАНАП-ЛА ЧОР БИС

Чурт болгаш республика рынок экономиказынче шилгээн соонда, бистин Өвүр районга артистеривис шин, концерт-биле аалдап келири көзүлдүр-ле ховартаан. Кым ынак артистериниң уран талантызын, овур-хевирлер тургузар талазы-биле бедик мергежилин көрүксевес боор. Хоочун, ортумак, чалыы салгалдың артистери кижин турар шиилерни дыка-ла көрүксээр кижи-дир мен.

Өвүрге кажан-на Серен-оолдар, Чадамбалар, Шириин-оолдар, Солун-оолдар, Борис Бады-Сагаан, Екатерина Кенденбиль, Александр Салчак, Дадар Барыңмаа, Анзат Куулар болгаш өске-даа мээн ынак артистерим келир ирги? Оларның ойнап турар шиилерин кончут-ла көрүксээр улус бис. Аныяк артистерден Айдың Мортай-оолдун, Эзир-оол Монгуштун, Орлан Дамба-Хуурактың, Борис Монгуштун ойнап турарын база көрүксээр кижи мен. Ынчангаш республиканың хөгжүм-шии театрындан Чылгычы Ондарның «Ханныг өстер», Куулар Сапык-оолдун «Ыглаар-Дурут», очулдурган шиилерден «Ревизорну», «Өзүп чадаан Өөдежокпай» болгаш өске-даа шиилерни бистин районга кээп көргүзери диледим. Оон ынай бичии турган, «Долуманың хуулгаазыны» деп шиини кончуг сонуургаан мен. «Рынок үези, машина-балгат, кывар-чаар материалдар чок» деп чылдагаанган турбайн, бистин районга артистеринин аалдап келирин четтикпейн манап чор бис.

Светлана ОНДАР.
Хандагайты суур.

ЧАА СЕЗОННУҢ ШИИЛЕРИ

Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссёру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ирина Ивановна Лопсанга бистин корреспондентивис ужурашкан, чаа сезонда көрүкчүлерге кандыг шиилерни театр бараалгадыр деп турарын сонуургаан.

— Чаа сезон октябрь 9-та эгелээр. Ынчан кежээкинин 7 шакта Ч. Айтматовтун **«Чингис-Хаанның ак булуду»** деп шиини көргүзер бис. Эртенинде чеди шакта **«Ийи кожайның чалчазы»** деп шии болур. Улуг-хүнде, азы октябрь 11-де **«Леопольд дистин ужуралдары»** деп урулгарга шиини улуг-даа кижилер көөрге солун. А кежээ 6 шакта Виктор Көк-оолдун **«Хайыраан бот»** деп сураглыг шиизиниң маадырлары-биле көрүкчүлер база катап ужуражыр. Октябрь 16-да Куулар Сапык-оолдун **«Ыглаар-Дурут»** деп шиизи 18 шакта эгелээр. Оон эртенинде Екатерина Танованың **«ТуттуРбайн чорза, чорза»** деп шиизи 17 шакта болур. Октябрь 18-те кежээ 5 шакта М. Мейонун **«Мээн кадайым — Мегечивей»** деп шиизи кызылчылар сонуургал-биле көөр деп идегеп турар бис.

Т. Минуллиниин **«Өпей ыры»** деп шиизи октябрь 23-те 18 шакта эгелээр. Оон эртенинде К. Гольдониин **«Ийи кожайның чалчазы»** деп шии кежээ 5 шакта эгелээр болгаш кызылчыларның күзелин хандырар, көрүкчүлер чаа-чаа овур-хевирлер-биле таныжарлар. Октябрь 25-те Россия Федерациязының улустун артизи **Максим Мунзуктун** 80 харлаанынга тураскааткан байырлыг концерт бистин театрга 17 шакта эгелээр. Аваа Кызыл хоорайдан болгаш чамдык районнардан аалчылар киржир. В. Шекспирдин **«Он ийиниң дүнезинде»** деп шиизи октябрь 30-де 18 шакта болур, онуу көрүкчүлер база улуг сонуургал-биле көөр боор. Эртенинде кежээ 17 шакта **«Чингис-Хаанның ак булуду»** деп шии-биле Кызылга көрүлдези доостур.

Шии бүрүзүнге көрүкчүлерниң хей келири, артистериниң чидуг күзели ол.

Чамдыкта көрүкчүлер эвээш келгилээр таварылгалар тургулаар. Ындыг чорук артистерге, театр ажылдакчыларынга хомуданчыг дээрзин сагындырып каайн.

Фестивальдан бодалдар

ЭҢ ЭКИ ШИИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

1990 чылдың чазынында Кызылга Сибирьниң түрк дылдыг национал театрларының 1 фестивалы эрткенин Тываның көрүкчүлери сактып турлар боор. Алтай, тыва, хакас, якут театрлар боттарының уран талантызын ынчан көргүскен болгай, оон иштинде Хакасиядан 2 коллектив (Хакас драма театры биле аныяктарның «Читиген» театры), Тывадан 3 коллектив (тыва театр, аныяктарның «Күзел» театры, орус театр), Москвадан, Новосибирскиден, Красноярскиден, Улан-Удэден чаладып келген аалчылар база турду. Таптыг-ла 2 чыл болганда Абакан хоорайнын Театр ажылдакчыларының эвилели, Культура яамызы Сибирьниң национал театрларының II фестивалын сентябрьнын 24—30-ге чедир хүлээп ап эрттирдилер. Ук фестивальга хакас, тыва, алтай, якут, бурят театрларның коллективтери кириштер.

Ийиги организаторлар болганы-биле олар бистин четпестеривисти катаптавас дээш организакчы талазын, шыырак белеткенгини демдеглээр апаар. Абаканчылар фестивальдың хөрек демдектерин, программаларын, чарлалдарын тускай үндүрүп алганын демдеглекселдим. Чүрттаар оран-сава база четчир болгаш барган артистернин шуптузун хоорай төвүнде турар «Абакан» биле «Хакасия» деп аалчылар бажыннарынга чүрттадып, коллектив бүрүзүн бир организация азы бүдүрүлге чеолери хүлээп ап, солун ужуражылгаларны кылдылар. Фестивальга киржир ужурлуг турган Тыванын «Күзел» биле Хакасияның «Читиген» деп аныяктар театрлары боттуг чылдагаан-биле бо удаада келбээн.

Ийиги фестивальдың репертуарын көрүп доозупкаш, оон шиилери бирги фестивальдан кошкаан шала хомудап кагдым. Чүге дээрге бо чылын чүгле тоол эккелген алтай өөнүктер ынчан ийи дыка шыырак («Кым мен», «Туба») деп шиилерни ойнааның сактып тур боор силер. Оон ынай аныяктарның «Күзел» театрының «Дүрүза чүглери» деп шиизи. Хакасиядан «Читигеннин» режиссёру Ю. Токоев 2 дыка солун шиилери-биле бистин фестивалывысты бир янзы кааст-тааннар. Тыва театр биле Нюрба театры ынчан база тус-тузунда «Ханныг өстер», «Ханыг ийбек» деп боттарының үнген даазыл-дөстерин дилээн, арыг национал шиилерин ойнаваш, чая басчын чадап турган ийик. Хакас драма театры ынчан аныяк хакас драматург А. Кызласованың «Чаъштар байлары» деп шиизин шала кошкак ойнаваш барганын база сактып тур боор силер. Ийини фестивальга хакас театр Эльза Кокованың тургусканы «Эзоп» деп шиизи-биле киришкеш, төлептиг солун исти арттырган деп бодаар мен. Бо удаада Улан-Удэнин академиктиг драма театры дыка шыырак көргүзүгү кылыр боор деп каразып турганым боттанмайн барды, синхроннуг очулга чогундан, буряттарның колдуунда-ла сес-биле каас-байлак шиизи ажыттынмайн баргаа.

Кежээнин-не аалчы театр бүрүзү фестивальчы клубту эрттирип турдулар. Аваа чүгле аъш-чемнин дээжизин аалчыларга сөөнеп салыындан ангыда, уран-чечен кежээн база белеткеп турдулар. Аяк шайын аартап ораш, акы-дүнма артистернин ыр-шоорун, танцы-самын, оюн-баштаан көрүп мага хандывыс.

Фестивальдың байырлыг ажыдыышкыны сентябрь 24-те беш шак чартык турда, хоорайга байырлыг чыскаал-биле эгелээн, чыскаалгаан артистерни аътыг төлээлер үдеп чораанар, оон соонда хакас театр шөлүнге хакас артистернин келген аалчыларга тураскаатган хүлээн алыышкыны солун болган. Ол үеде келген театрларның төлээлери ажыдыышкынга киржип чүве чугаалаанар. Кежээ 19 шакта Хакас драма театрының «Эзоп» деп шиизи болган. Моон эрелээш фестивальдың репертуарынга элээн доктаар бодай-дыр мен.

Бурятиянын Х. Намсараев аттыг академиктиг драма театрының С. Лобозеров биле Б. Эртинеевтин «Сонгада ай», Тыванын В. Көк-оол аттыг күрүнеин хөгжүм-шии театрының М. Көжелдейнин «Үш эртемниг оол», Ч. Айтматовтун «Чингис-Хаанның ак булуду» деп шиилери, Нюрбаның шии театрының «Уотджулустаанның чүртүнде» деп В. Гаврильев биле Ю. Макаровтун шиизи. Даг алтайның шии театрының «Ырыстуу» деп С. Санашевтин тоолшизи, Хакасияның шии театрының Б. Аппаевтин «Чараш кыстарны оорлаары» деп шиизи, республиканың орус шии театрының Д. Стейнбектин «Кижилер болгаш күскелер» деп шиизи болган.

Бистин театрның 2 шиизи база синхроинуг очулга чок эрткен, оон түнелинде тоолвусту артистер орус дылга ойнаан, Чингис-хаанны микрофон дамчыштыр очулга кылып ойнаан. Бо-ла бүгү бергедээшкиниер, өске сцена, бистиң шиилеривистин шынарын чирип аппарза-даа, тыва театрның оюн көргүзүглери фестивальга катаптанмас таалалдың агымын түргүзүпкен. Ол магадалды Ч. Айтматовтун сөөлгү «Чингис-Хаанның ак булуду» деп тоожузун номчуваан, «Буранный полустанокту»-даа уттупкан жюри кежигүнериниң шүүмчүлелдери безин чидирбээн. Фестиваль дооступ турда, ажылчы бөлүктүн сөөлгү чыыжынга-даа, Хакасияның телерадиокомпаниязынга болган төгерик столга-даа эң-не аарыыкылыг чүүл—национал шии бижилгезиниң кошкак боон артпышаан турарын, театрларның ядыы-түренгизинин дугайында, ук фестивальдың моон соңгаардаа өзүп-мандыырының дугайында чугаалажын көрдүвүс. Боттарывыс шимчеп, дырбаннавас болзувуосса, бистерже шоолуг-ла көрүүр улус чок апарганын билир болдувус.

Фестивальдың кол сорулгазы — бот-боттарындан өөренир, арга-дуржулга солчур, уран чүүлчү солун ужуражылгаларны кылыры болган чүве төлээде, оон жюри болгаш ажылчы бөлүктүнин ажылынын харыысалгазы улуг болуру чугаажок. Жюри кежигүнериниң фестивальдың организаччылары чүгле Москвадан чалап алганы (4 кижи) шала-ла чедимче чок болду, ажылчы бөлүктү бо чүүлдүн авторунун инициативазы-биле тургускан турду, оны келген театрларның шуптузунун төлээлериниң тургускаш, элээн ажыктыг ажылдарны кылып чорутувус.

Амдыызында жюри кежигүннериниге доктаар бодайдыр мен. Олар болза: А. Я. Больфсон, Россияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң килдис эргелекчизи, Н. Н. Карпова, Н. Д. Корнован, Н. С. Сорокина, театр критиктери, Анатолий Яковлевичиден өскелери хостуг ажылдакчылар. Жюриже Даг-Алтайдан келген уран чүүлдүн кандидады С. Н. Гарбанакова-даа, Хакас шии театрының хөл режиссёру Э. М. Кокова-даа, Намсараев аттыг бурят театрының кол режиссёру В. И. Кондратьев-даа кирбээннер. Шиилерниң сайгарылгазынга шоолуг-ла хөй кижилер хаара туттуумас чүве болду. Жюри кежигүннериниң Н. Корнован дээрзи эмин эрттир чангыс талалаар, шиилерни көрүп турар чоннарның уран чүүлүн ханы билбес, театрларның эрткен болгаш амгы үеде амыдыралын билбезиниң үнелиг арга-сүме сөглеведи. Жюриге бедик мергежилдиг хөгжүмчү, театр талазы-биле чуруккчу, филолог, балетмейстер дээн чижектиг специалистер чок болган. Оон түнелинде шиилерниң сюжет, композиция, музыкалыг каастаашкын, сцена дерилгези, режиссура, артистерниң оюнун шуптуваун Москвадан келген критиктер сайгарган. Ийи театр ойнап каапкан соонда сайгарылга болуп турган. Бистин тыва театрны бурят театр-биле кады сайгарды. М. Көжелдейнин «Үш эртемниг оол» деп тыва тоолларга үндезилен бижээн шиизин Тыва Республиканың алдарлыг артизи, тыва бөлүктүн кол режиссёру Ирина Лопсанның тургускының жюри кежигүнериниг чаңгыс үн-биле эки деп демдеглээш, фестивальдың эн эки шиилерниң аразынче киирди. «Чингис-Хаанның ак булуду» (тургускан режиссёру И. Лопсан) талазы-биле шын шүүмчүледдеги (чырык, музыка, сцена шимелдези) хүлээп алгаш, инсценировка, режиссура талазы-биле шүүмчүледдерге хүлээн албазывысты эптиг үеде чугаалаттывыс.

Акы-дүнма бурят эртемивистин көргүскен С. Пюрбюнун «Көдээнин хөөнөри» деп аттыг тыва театрга үнген шиижиргештери-биле дамейлешкек сюжеттиг «Сонгада ай» деп шиизи-даа, алтай акы-дүнмаларының «Ырыстуу» деп тоолу-даа, хакас театрының «Эзоп» биле «Чараш кыстарны оорлаары» деп шиизи-даа кызыгел чок шүүмүлделге таварыштылар.

Оларга бодаарга, бистин «Чингис-Хаанывысты» шүүмчүлээн мырыгай чымаан болуп турар. А Анатолий Вольфсон тыва театрның 70 чылдарга бодаарга, оранчок өскенин демдегледи. Бистин тыва бөлүктүн артистериниң чаражын, аныяктарывыстын талантылыг, хөгжүмчү, ыраажызын фестивальчы клубтарга улус чон-биле ужуражып турган, дыннаарга дыка өөрүнчүг, чоргаарангыг чорду. Черле ынчаш бо фестивальга бистин аныяктарывыс: А. Хомушку, О. Дамба-Хуурак, Э. Монгуш, С. Ондар, Б. Ооржак, Даржап Марат дыка идепкейлиг киржин, төлептиг туттунганнар. Ооларывыска шупту театрларның артистери четтиргенин илередир чорду. Тыва театрның кол удурланыкчылары Нюрба театрының артистери болганын маанаа чугаалаайн. Ол театрның аныяк режиссёру Юрий Макаров «Уонг-Джулустаан чүртүнде» деп колдуунда рок хөгжүмге даянган, театр уран чүүлүнүн янзы-бүрү хевирлерин (сес, музыка, пантомима, символика, аллегория) ажыглап тургаш, алдыы оран-биле үстүү орааныың аразында амыдырал харылзаазының дугайында чаа дилээшкин ажылы болур. Бо ажылды сайгарып турда, дыка хөй режиссёрлар болгаш артистер киришкеш, ук шиинин сюжединин кошкаан, символикага сылдап алгаш, эмин эрттир хөй катаптаашкыннар барын, бүдүн актының артыын, кол маадырларның, кол ажыл-чорудулганын (чижээлээрге, хамаашкын) үреттүнел чок боон артып турарын демдеглээннер, ынчалзада жюри кежигүнериниг ол шиини эн эки деп шинтпирни үндүрген.

Сентябрь 30-де болган түнелде Нюрба театры-биле тыва театрның шиилери (шаннад чок-даа болза) I-II черлерни эдилээннер. Тыва артистерден Надежда Наксыл, Марат Даржап, Эзир-оол Монгуш тускай шаннаддарны алганнар: Хертек Шириин-оолду, Галина Мунзукту, Орлан Дамба-Хуурактыны жюри демдеглээн. Эн эки эр роль дээш шаннаддыг хамаг театрның артизи Виктор Коков — Ксанф («Эзоп»), Нюрба театрының артизи В. Николаевага эн эки хөрээжен роль дээш шаннаддыг тывыскан.

Сөөлүнде чугаалап каар чүүлүм: бистин ажылчы бөлүктүн кылып чоруткан ажылдары чүл дээрге фестивальдың киржикчилериниг моон соңгаар кызыа чогуур арга-сүмелерин чыып, өөренип көрген. Оон түнелинде 1994 чылда Улан-Удэге эртер фестивальдың оргкомитедин тургузуп, кылып чорудар ажылдарын демдеглеп, тустус чазактарывысче кыйгырыг салып, оргкомитеттин дүрүмнерин кылып, фестивальдың киржикчилеринге чедирдивис. Кылып чорудар ажылдарда солун чүүлдер: бир-ле дугаарында, фестивальды акшатөгерик-биле хандырарын чедип алырының янзы-бүрү аргаларын дилээрин шинтпирлээн, ийиде фестивальдың географиязын алгыдарын көрген (аваа чүгле Сибирьнин эвес, харын кыргыстарының, казактарының, калмыктарының, татарларының, башкирлерниң киржилгезин чедип ап, оргкомитет баш удур ажылдарны кылып чорудар). Бир-тээ, фестиваль Сибирь девискээриниден калбарар чүве төлээде, аваа бүгү-ле түрк дылдыг чоннар ажыглап турар чараш, аянныг, уткалыг «Эне күн» (Ие хүн) деп атты тыпсырын шинтпирлээн. Ынчангаш моон соңгаар бистин фестивальвыстын ады «Эне күн» болур.

Келир фестивальдың жюри кежигүннерин девискээр бүрүзүн төлээлээн бедик мергежилдиг тускай эртемниг-лерден тургузуп, Чөөн чүк чоннарының культуразын эки билир талазы-биле критикти чалаары көрдүнген. Бразил драматург Фигейредонун «Эзоп» деп шиизин бурят, тыва, хакас театрларда ойнап турарын барымдаалаан, артистер-биле солчулганы кылырын шинтпирлээн. Келир фестивальга бааргда, коллектив бүрүзү бодунун өзүг-байырлалдарынга тураскаатган тургузугну кылгаш, Улан-Удэге каттыштырын, улуг театржыткан байырлалды кылырын бөлүк режиссерлар планнаваннар. Фестивальдың түгүн оюн-баштак, каткы-хөгүн үделгези-биле акы-дүнма хакас артистер ак-көк Байкал чүрттүг бурят-тарга чалап берди. А бистер, оон киржикчилери, чылыг ымчак баймрлажыр. Улан-Удэге ужуражыкже «Эне күн!» деп чарыдлыыс.

Дадар МОНГУШ.
Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Бистиң ынак ачавыс Николай Лопсанович Самбуунуң сентябрь 28-те хенертен мөчээни-биле холбаштыр бистиң ханы кажыдалывысты үлежип, дузалаан төөлдерге, эш-өөрүвүске. Кызылдың үндүрүг инспекциязының коллективинге улуу-биле өөрүп эттиргенивисти «Шын» солун редакциязын дамчыштыр илереттивис.

Самбууларның өг-булези.

КИНО

ОКТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Не отстрелянная музыка» 9.30, «Обида» (2 сериялыг) 11.10, 14.20, 17.30, **«ВИДЕОЗАЛ»:** «Убийство в дождь» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаза. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторунуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторунуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26, кол редакторунуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР-

улус депутаттарының Советтери, политикал-политикал болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; уеттер — 3-34-49; 3-36-73; кеңеш ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медицина болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; экология — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзуруккүлер — 2-27-41 солун келбейн баргада — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парааттынган материалдарның авторларының болаалары редакцияның туружу-биле тутпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннаалыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сорбан» № 363305».

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парааллга амазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 196.

Тыва Республиканың Парааллга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.